

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ RAYONLARDA TİCARƏTİN
İNKİŞAFININ İLKİN ŞƏRTLƏRİ
mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

Əliyev Kamran Yusif

BAKİ – 2022

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru

i .ü.f.d., dos. Əhmədov Fariz Saleh oğlu

_____ **imza**
“ _____ ” _____ **20** _____ **-ci il**

İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ RAYONLARDA TİCARƏTİN
İNKİŞAFININ İLKİN ŞƏRTLƏRİ
mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060411 – Kommersiya

İxtisaslaşma: Kommersiya fəaliyyəti

Qrup: 906

Magistrant:

Əliyev Kamran Yusif oğlu

_____ **imza**

Elmi rəhbər:

i.ü.f.d.,dos. Hacıyeva Leyla Arif qızı

_____ **imza**

Proqram rəhbəri:

i.ü.f.d., dos. Nəcəfova Kəmalə

Akif qızı

_____ **imza**

Kafedra müdiri:

i.e.d., prof. Kəlbəliyev Yaşar Atakişi oğlu

_____ **imza**

Elm Andı

Mən, Kamran Əliyev Yusif and içirəm ki, “İşğaldan azad olunmuş rayonlarda ticarətin inkişafının ilkin şərtləri” mövzusunda magistr dissertasiyasını elmi əxlaq normaları və istinad qaydalarına tamamilə riayət edərək və istifadə etdiyim mənbələrin hamısını ədəbiyyat siyahısında əks etdirərək yazmışam.

İŞGALDAN AZAD OLUNMUŞ RAYONLARDA TİCARƏTİN İNKİŞAFININ İLKİN ŞƏRTLƏRİ

XÜLASƏ

Tədqiqatın aktualığı: Ötən əsrin sonlarında çətin tarixi dövrə baxmayaraq, Azərbaycan özünün sosial-iqtisadi və mədəni həyatında inamla uzun təkamül yolu keçmiş, sabit, təhlükəsiz və müasir həyat səviyyəsini təmin edən ölkə kimi dünyada tanınıb.

Tədqiqatın məqsədi: Dissertasiyanın məqsədi Azərbaycanda Qarabağda ticarət əlaqələrinin təşkilinin ilkin şərtlərini müəyyən etmək və bunun əsasında ərazinin inkişaf strategiyasının təkmilləşdirilməsi məqsədilə müvafiq təklif və tövsiyələrin hazırlanmasından ibarətdir.

İstifadə olunmuş tədqiqat metodları: Tədqiqat prosesində elmi abstraksiya, müqayisə, statistik qruplaşdırma, təhlil və sorğu metodlarından istifadə edilmişdir

Tədqiqatın informasiya bazası: Dissertasiya işində Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin, Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məcmuələrindən, Azərbaycan Respublikası Dövlət Miqrasiya Xidmətinin statistik və hesabat materiallarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Tədqiqatın məhdudiyyətləri nəzəri material çatışmazlığı, bununla yanaşı yetərli informasiya bazasının olmamağı və sairidir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi və praktiki nəticələri: Dissertasiya işinin elmi yeniliklərinə aşağıdakıları aid etmək olar:

- ticarətin inkişafının ikin şərti kimi işğaldan azad edilmiş ərazilərdə əhalinin məskunlaşmasının iqtisadi və demografik aspektlərinə dair əsas nəzəri və metodoloji yanaşmaları ümumiləşdirmiş, onlar haqqında müəllifin mövqeyini ifadə edilmişdir;

- Qarabağ iqtisadi rayonunun iqtisadi potensialının kompleksli təhlili aparılmışdır;

- işğaldan azad olunmuş ərazilərin əsas inkişaf istiqamətləri müəyyən edilmişdir.

Nəticələrin istifadə olunma biləcəyi sahələr: Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti iqtisadi rayonun inkişaf strategiyasının hazırlanmasında ticarətin inkişafı üçün ilkin şərtlərin müəyyən edilməsi, səmərəli sosial-demografik siyasətinin nəzəri-metodiki təsəvvürlərin formalaşması və inkişaf etdirilməsindən ibarətdir.

Açar sözlər: ticarət, məşğulluq, əhalinin yerləşdirilməsi, infrastruktur

PRIMARY CONDITIONS FOR TRADE DEVELOPMENT IN LIBERATED REGIONS

SUMMARY

Relevance of the study: Despite a difficult historical period at the end of the last century, Azerbaijan is known around the world as a country that has come a long way in its socio-economic and cultural life, providing a stable, secure and modern standard of living.

The purpose of the research: The purpose of the thesis is to determine the initial conditions for the organization of trade relations in Karabakh in Azerbaijan and on this basis to develop appropriate proposals and recommendations to improve the development strategy of the area.

Research methods used: Scientific abstraction, comparison, statistical grouping, analysis and survey methods were used in the research process

Information base of the research: Proceedings of the Cabinet of Ministers of the Republic of Azerbaijan, the State Statistics Committee of the Republic of Azerbaijan, statistical and reporting materials of the State Migration Service of the Republic of Azerbaijan were used in the master dissertation.

Limitations of the research: The limitations of the study are the lack of theoretical material, as well as the lack of sufficient information base, and so on.

Scientific novelty and practical results of the research: The following can be attributed to the scientific novelty of the dissertation:

- summarized the main theoretical and methodological approaches to the economic and demographic aspects of the settlement of the population in the liberated territories as a precondition for the development of trade, expressed the author's position on them;

- A comprehensive analysis of the economic potential of the Karabakh economic region was conducted;

- The main directions of development of the liberated territories have been identified.

Areas where the results can be used: The theoretical significance of the research is to determine the prerequisites for the development of trade in the development strategy of the economic region, the formation and development of theoretical and methodological ideas of effective socio-demographic policy.

Keywords: trade, employment, population placement, infrastructure

İXTİSARLAR VƏ İŞARƏLƏR

AR	Azərbaycan Respublikası
BMT	Birləşmiş Millətlər təşkilatı
ARDSK	Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi
GES	Günəş Elektrik stansiyası
HES	Hidro Elektrik stansiyası

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	8
I FƏSİL. ƏHALİNİN MƏSKUNLAŞMASI – İŞĞALDAN AZAD EDİLMİŞ ƏRAZİLƏRDƏ TİCARƏTİN İNKİŞAFININ İLKİN ŞƏRTİ KİMİ	122
1.1. Əhalinin məskunlaşmasının nəzəri əsasları	122
1.2. Əhalinin məskunlaşmasının iqtisadi effekti.....	255
II FƏSİL. QARABAĞ İQTİSADI RAYONUNUN YENİDƏN QURULMASI VƏ İNKİŞAFI.....	312
2.1. Qarabağ iqtisadi rayonunun iqtisadi potensialının təhlili	322
2.2. Qarabağda əmək bazarının formalaşması və inkişafı prosesinin təhlili	399
III FƏSİL. İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ RAYONLARIN İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ	54
3.1. İşğaldan azad olunmuş ərazilərin inkişafı problemləri	54
3.2. Qarabağ iqtisadi rayonunun inkişafı perspektivləri	57
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR	69
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	71
ƏLAVƏLƏR	77
Cədvəllərin siyahısı	788
Şəkillərin siyahısı	787
Qrafiklərin siyahısı	787
Diagramların siyahısı	77

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: Çətin tarixi dövrə baxmayaraq, Azərbaycan dünyada iqtisadi inkişaf və mədəni təkamül yolunu seçmiş, təhlükəsiz, sabit həyat səviyyəsini təmin edən ölkə kimi tanınır. Beynəlxalq arenada ölkəmizin nüfuzu artıb, siyasi sabillik bərqərar olub, mütərəqqi sosial-iqtisadi infrastrukturun qurulması uğurla həyata keçirilir. İqtisadi inkişafa qoyulan sərmayələr bu illər ərzində sabitliyə, artıma töhfə verib və böyük potensial yaradıb.

44 günlük müharibədə zəfər nəticəsində işğaldan azad edilmiş ərazilərin ölkə iqtisadiyyatına yenidən inteqrasiyası, regional nəqliyyat-logistika dəhlizlərindən istifadə ölkənin inkişafına böyük təkan verəcək. Qarabağda təhlükəsizliyin, firavanlığın, sabitliyin və qarşılıqlı əməkdaşlığın formalaşması, ticarət əlaqələrinin təkmilləşdirilməsi Cənubi Qafqazın lideri olan Azərbaycanın mövqesinin müəyyənləşdirilməsinin əhəmiyyətini daha da artıracaq.

Milli ictimai rifah səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün inklüziv davamlılığa və özəl təşəbbüsə əsaslanan ticari-iqtisadi formanın sürətləndirilməsi əhalinin öz doğma məskənlərinə qayıtmasını sürətləndirəcək. Azərbaycanın uzunmüddətli strateji inkişafı məqsədilə əlaqələr möhkəmlənəcək. Dövlətin iqtisadiyyatdakı rolunun bazar üsulları ilə səmərəli idarə edilməsi, xarici bazarlara məhsulların çıxış imkanlarının genişləndirilməsi məqsədilə xüsusi mülkiyyət, dövlət idarəçiliyi institutlarının gücləndirilməsi, sahibkarlığın inkişafı üçün münbit şəraitin yaradılması, ticarət rejimlərinin liberallaşdırılması iqtisadi imkanların əsasına çevriləcək. Qarabağın iqtisadi potensialından tam istifadə edilməsi ölkəmizdə ticarətin inkişafı, xarici investisiya axınının intensivləşdirilməsi, azad zonaların qurulması, əhalinin məskunlaşması və əmək bazarının formalaşması ilə nəticələnəcək.

Beləliklə, qarşıya qoyulan məqsədlərin həyata keçirilməsi davamlı sabitliyə xidmət edən səmərəli siyasi çərçivənin yaradılmasını, iqtisadi inkişafın onun modernləşdirilməsini, iqtisadi müstəqilliyin təmin edilməsinin intensivləşdirilməsini tələb edir.

Belə ki, yaxın zamanda ölkədə sosial-iqtisadi inkişafa nail olmaq üçün aşağıdakı beş əsas istiqamətin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur:

1. rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyatın formalaşması;
2. müsbət dinamika ilə inkişaf edən və sosial dəyərlərə əsaslanan cəmiyyət;
3. mütərəqqi innovasiyaların tətbiqi;
4. əhalinin azad edilmiş rayonlarda məskunlaşması;
5. yaşıl iqtisadiyyatın inkişafı.

Ölkədəki islahatlar prosesi sosial dəyişikliklərin artan əhəmiyyətini göstərir. Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyatının perspektivlərinin strateji yol xəritəsi sosial proqramların səmərəliliyini artırmaq məqsədi daşıyır.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi: Hazırda köçürmə prosesləri yerli müəlliflərin əsərlərində geniş əksini tapmışdır. Bu baxımdan, 1980-1990-cı illərdə və son 15-20 ildə miqrasiya və köçürmə ilə bağlı tədqiqatların nəşrlərinin və tendensiyalarının kəskin artmasını qeyd etmək lazımdır. Əsərləri tədqiqatımızın nəzəri əsasını təşkil edən yerli alimlərdən xüsusilə Abdullayev F., Əlirzayev Ə.Q., Əliyev Ə., Əhmədov M.A., İbrahimov İ., Mehbalıyev S.S., Musayev A.F., Muradov Ş.M., Sərdarov M., Şəkərəliyev A.Ş. və başqalarını nümunə göstərə bilərik.

Ümumiyyətlə, işin metodoloji-nəzəri əsasını miqrasiya, iqtisadi nəzəriyyə və demoqrafiya sahəsində azərbaycanlı və xarici alimlərin araşdırması təşkil edir. Xarici tədqiqatçılardan Stiqliz Y.E., Rocers A., Villeken F., Douglas M., Stephen C., Aleşkovskiy İ.A., Boyarskiy F.Y., Britvina İ. və s. elmi araşdırmalarına istinad olunmuşdur.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Dissertasiya işinin məqsədi işğaldan azad olunmuş Qarabağda ticarətin inkişafının ilkin şərtlərinin öyrənilməsi, əhalinin məskunlaşması problemlərinin araşdırılması və bu sahədə aparılan işlərin təkmilləşdirilməsi üçün elmi əsaslandırılmış təklif və tövsiyələrin hazırlanmasıdır.

Dissertasiya işinin məqsədinə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin icrası nəzərdə tutulmuşdur:

- Əhalinin məskunlaşmasının nəzəri əsaslarını təhlil etmək;
- Əhalinin məskunlaşmasının iqtisadi effektini araşdırmaq;

- Qarabağ iqtisadi rayonunun iqtisadi potensialının təhlilini aparmaq;
- Qarabağda əmək bazarının formalaşması prosesinin təhlilini həyata keçirmək;
- Qarabağ iqtisadi rayonunun əsas inkişaf problemlərini təhlil etmək;
- Qarabağ iqtisadi rayonunun inkişafı perspektivlərini qiymətləndirmək.

Tədqiqatın obyektı və predmeti: Tədqiqatın predmetini Azərbaycanda əhalinin məskunlaşması proseslərinin dövlət tərəfindən tənzimlənməsi mexanizmləri, Qarabağ iqtisadi rayonunda əhalinin məskunlaşması prosesinin qanunauyğunluqları ehtiva edir.

Apardığımız araşdırmanın obyektı - işğaldan azad edilmiş Qarabağ iqtisadi rayonudur.

Tədqiqat metodları: Araşdırma prosesində sistemli təhlil, müqayisəli təhlil, statistik təhlil, anket sorğusu metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası: Dissertasiya işində Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin, Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin, Azərbaycan Respublikası Dövlət Miqrasiya Xidmətinin statistik və hesabat materiallarından istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Mövzu ilə bağlı materialların azlığı təşkil etməsi əsas məhdudiyyətlərdəndir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Magistr dissertasiyasının elmi yenilikləri bunlardır:

- ticarətin inkişafı ilə əhalinin məskunlaşmasının funksional əlaqəsi müəyyən edilmiş, məskunlaşmaya dair əsas nəzəri və metodoloji yanaşmalar ümumiləşdirmiş və onlar haqqında müəllifin mövqeyi ifadə edilmişdir;

- qələbədən sonra əhalinin Qarabağa köçürülməsinin təhlili, buna təsir edən ünsürlərin və demoqrafik göstəricilərin müəyyən edilməsi və səciyyəviləndirilməsi görə işğaldan azad olunmuş ərazilərdə əmək bazarının formalaşmasının qanunauyğunluqları və xüsusiyyətləri müəyyən edilmişdir;

- işğaldan azad edilmiş ərazilərin iqtisadi potensialının kompleks təhlili aparılmışdır;

- Qarabağ iqtisadi rayonunun inkişaf perspektivləri kimi regionda yaşıl iqtisadiyyatın inkişafı, birgə sənaye müəssisələrinin yaradılması, aqrar sahənin bərpası, nəqliyyat qovşaqlarının yaradılması, turizm növlərini (müalicəvi, əyləncə, aqrar turizm, gastronomik turizm və s.) inkişaf etdirmək təklif olunmuşdur.

Nəticələrin praktiki əhəmiyyəti və tətbiq sahələri: Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti səmərəli iqtisadi - demoqrafik strategiyasının yaradılmasında, əhalinin Qarabağda məskunlaşması prosesinin səmərəliliyinin artırılması üzrə təşkilati-iqtisadi tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün əsas təşkil edə bilər.

Aparılmış tədqiqatın nəticələri tədris zamanı, respublikanın ali məktəblərində ticarət, əmək resursları, demoqrafiya, məskunlaşma proseslərinin öyrənilməsi ilə bağlı ixtisaslaşmaların tədrisində maraq doğura bilər.

I FƏSİL. ƏHALİNİN MƏSKUNLAŞMASI – İŞĞALDAN AZAD EDİLMİŞ ƏRAZİLƏRDƏ TİCARƏTİN İNKİŞAFININ İLKİN ŞƏRTİ KİMİ

1.1. Əhalinin məskunlaşmasının nəzəri əsasları

Məskunlaşma termini çox mürəkkəb termindir, əhalinin tarixi məskunlaşması və hansısa yeni ərazidə məskunlaşması prosesini, bunun nəticəsində məskunlaşmanı, hətta cəmiyyətin təşkili formasını ifadə edə bilər (Əliyev Ə. 2007: s.88).

Məskunlaşma əhalinin ölkə, yaxud ərazisində tarixən yayılması prosesidir. O, məskunlaşmış yerlər sisteminin yaranması və sonrakı dəyişmələri - cəmiyyətin məkanca təşkili forması; əhalinin ərazidə məskən adlandırılan müəyyən yerlərdə lokallaşması (cəmləşməsi); müəyyən ərazi hüdudlarında məskənlərin məcmusu və əhalinin digər daimi və müvəqqəti yaşayış formaları; qarşılıqlı surətdə bağlı, nizamlanmış ərazi ünsürlərinin - məskənlərin daxil olduğu tarixən təşəkkül tapmış dinamik sistem ilə müşayiət edilir. Məskunlaşma sistemi bütövlükdə məskunlaşma formalarını və növlərini müəyyən edən coğrafi mövqe və iqtisadiyyat yaradır. Məskunlaşma coğrafi, sosial, demoqrafik və iqtisadi amillərlə şərtlənir. Əhalinin təbiətlə sosial-iqtisadi bağlı imkanlarını təyin edən məhsuldar qüvvələrin yerləşdirilməsi prosesinin bir hissəsidir.

Yaşayış məntəqələri ilə bağlı əhalinin ərazidə yerləşdirilməsi əhalinin məskunlaşmasıdır.

Beləliklə, məskunlaşdırma prosesi, onun nəticəsi, əhali coğrafiyasına görə xüsusi maraq yaradan və tədqiqat obyektini sayılan bütün yaşayış yerlərinin məcmusu olaraq dəyərləndirmək olar.

Məskunlaşma formaları:

- Yaşayış forması rayonlarda sıx məskunlaşmışdır, digərlərində zəif şəbəkə var - kənd və şəhərlər. O, digər xüsusi yaşayış formaları ilə əlaqədar tamamlana bilər.

- Tarixən əhalini şəhər və kəndə bölən sosial-ərazi əmək bölgüsü inkişaf etmişdir. O, hər şeydən əvvəl sənaye və kommertiya əməyini kənd təsərrüfatı

əməyindən ayırır ki, bu da iki əsas yaşayış növünün - şəhər və kənd təsərrüfatının inkişafına gətirib çıxarır.

Şəhər yaşayış məntəqələri bir neçə müxtəlif iqtisadi funksiyaları özündə birləşdirir (Abdullayev F. 2009: s.58):

- 1) nəqliyyat;
- 2) sənaye;
- 3) mədəni, təşkilat-təsərrüfat, inzibati və siyasi;
- 4) müalicənin (kurortlar) və istirahətin təşkili funksiyalarını həyata keçirən yaşayış məntəqələridir.

Şəhər məskənlərinin təyin edilməsi əhalinin sayı, məşğulluğu, ölkələrin və ərazilərin yerli olan xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla, iqtisadi və mədəni əhəmiyyəti olaraq əlamətlər məcmu formada əsas tutulmalıdır. Kiçik yaşayış məntəqələri əsasən ərazi vahidlərinə bölünən kənd təsərrüfatı yaşayış məntəqələri kimi təsnif edilə bilər. Belə ki, kənd yaşayış məntəqələrinin adları çoxdur. Rusiyada ferma, kənd, qəsəbə və s. adlar mövcuddur.

Qeyri-kənd təsərrüfatı və kənd təsərrüfatı tipinin istehsal yönlərini konkretləşdirən anlayışdır. İlk növbədə kənd təsərrüfatı ilə məşğul olan sakinlərin məskənləridir. İkinci halda kənd təsərrüfatı sahəsində çalışmayan və ərazicə ayrılmış digər funksiyaların həyata keçirilməsində iştirak edən yaşayış məntəqələridir. Belə ki, Aqrosənaye qəsəbəsi anlayışı öncəki tiplərin əlamətlərini özündə birləşdirir.

Kəndin və şəhərin sistemli öyrənilməsi bir meyarla əsaslanma bilməz. Ölkə məskənlərinin hərtərəfli formada öyrənilməsi üçün meyarlar tətbiq olunmalıdır.

Ölkə meyarlarının təqribi sxemini diqqətlə nəzərdən keçirək:

- 1) əhalinin təbii və mexaniki olan hərəkətlərinin xarakteri, əhalinin sabitlik dərəcəsi;
- 2) tikintinin, sənayenin və nəqliyyatın təkmilləşmə dərəcəsi, ictimai istehsalın xarakteri və mürəkkəbliyi;
- 3) maddi-məkan mühitinin təşkil edilməsinin səviyyəsi, məskənin abadlıq dərəcəsi;
- 4) məskənin sosial funksiyaları;

- 5) xidmət sahəsinin inkişaf səviyyəsi, sosial istehsalın formalarının təşkili;
- 6) tələbat fərqlərini səciyyələndirən fəaliyyəti;
- 7) əhalinin həyat tərzini;
- 8) yaşayış məntəqəsinə şəhər və yaxud kənd kimi münasibət.

Məskənlərin şəhər və kəndlərə görə təsnifatını əməli səviyyəyə çatdırmaq üçün nəzəri meyarların düsturlaşdırılmasından əlavə:

- 1) hər bir meyarla müvafiq konkret göstəricilər sistemi;
- 2) kənddən şəhərə keçidi səciyyələndirən hədd göstəriciləri sistemi;
- 3) bu göstəricilərin öyrənilən məskənlər toplusu üçün kəmiyyət göstəriciləri haqqında informasiya lazımdır.

Perspektivdə məskənlər arasında fərqlər azalacaqdır. Hələlik aradan qaldırılmadığından məskənlərin tipologiyasını yeni şəraitə - əsasən kəndin getdikcə urbanizasiyalaşmasına və eyni zamanda kənd yerlərində təsərrüfatdan kənar işlərinin yayılmasına uyğunlaşdırmaqla dəyişmək məqsəduyğun olardı. Məskənlərin hamısını şəhər tipli və qeyri-şəhər tiplərə bölmək olar.

Aydın məsələdir ki, məskunlaşma tiplərinin dəyişməsi, əsas inkişaf qanunauyğunluqları və eyni zamanda ictimai-iqtisadi dəyişiklərlə əlaqəlidir. Yaşayış məntəqələrinin salınması istehsalat yontəminin labüd xarakteristikasıdır və dominant istehsalat əlaqələrindən həmçinin sosial-iqtisadi strukturun məramlarından qaynaqlanır.

Bir sıra mənbələrdən töhvələnən arqumentlərə əsasən, tarixi aspektdə yaşayış formalaşmasının - kənd - balaca şəhər - iri şəhər - aqlomerasiya - metropoliya miqrasiya sxeminin urbanizasiya və mürəkkəbləşməsi prosesi baş vermiş və davam etməkdədir.

Tarixi məskunlaşma tipi tarixən müxtəlif formalarda olmuşdur (Muradov Ş.M. 2004: s.60).

I tipi - dispers (pərakəndə, dağınıq) qəbilə məskunlaşması demək olar. Bu, oturaq həyata atlamaq meylinin artıq üstünlük təşkil olduğu və daimi məskənləri olan ibtidai icma quruluşu dövrüdür. Bu məskunlaşma üçün xeyli aralı olan kiçik

tipli məskənlər tipikdir. Qarşılıqlı surətdə düşmənçilik edən qəbilələrin məskənləri arasında olduqca zəif idi.

II tip – qədim polis - çay və dəniz sahillərində, hətta 1 milyon nəfərə qədər əhalisi olan yerlərdə yerləşir. Əhalinin miqrasiyası əsasən kampaniyalarla məhdudlaşdı.

III tip - feodal kəndi kiçik kənd yaşayış məntəqələri, şəhərlər böyük deyil. Əhalinin hərəkətliliyi aşağıdır.

IV tip – urbanizasiya - yüksək şəhərləşmiş, bir qədər qütbləşmiş yaşayış məntəqəsi. Böyük şəhərlərin mövcudluğu, meqapolislərin yüksək səviyyəsində isə əhalinin hərəkətliliyi nəzərdə tutulur. Yaşayış məntəqəsinin bu cür parçalanması prosesin yüksək hərəkətliliyinin nəticəsidir.

V tip - yaşayış məntəqəsi gələcəkdə müxtəlif funksional yaşayış məntəqələrində yaşayış şəraitinin faydalarının bərabər şəkildə bölüşdürülməsini təmin edən yaşayış məntəqəsi deməkdir ki, bu da onun yüksək hərəkətliliyinin ərazidə bərabər paylanmasına səbəb olacaqdır.

İstehsal fəaliyyətinin müxtəlif növləri hesablamaya üçün müxtəlif tələblərə malikdir. Müəyyən qismi (istehsal, bank fəaliyyəti, xidmət sahələri) sakinlərin. təmərkişməsinə, başqaları isə (ovçuluq kimi və ya heyvanlarla məşğulluq), bunun əvəzinə, pərakəndə formalı ödənişlərlə əlaqəlidir. İstehsalat yer kürəsinin ayrı-ayrı elementlərindən, yerləşdiyi yerdən, tikili tiplərindən, yaşayış məntəqəsinin ritual xüsusiyyətlərindən asılı olaraq yer kürəsinin hər bir regionunda yaşayış məskənlərinin təntənəsində ifadə olunan konkret tarixi-təbii mühitdə baş verir. Yaşayış məntəqələrinin ayrı-ayrı elementlərdən, yaşayış məntəqələrinin yerləşməsinin ayrı-ayrı elementlərindən asılılığı yer kürəsinin hər bir regionunda məskunlaşma xüsusiyyətlərində özünü göstərir. Qütb Dairəsi ətrafındakı şəhərlər və kəndlər kənd yerləri ilə eyni deyil. Orta Asiya vahələrinin kənd yaşayış məntəqələri Nil vadisinin yaşayış məntəqələrindən xeyli fərqlənir. Lakin bəzi yerlərdə əsas kənd təsərrüfatı sahəsi pambıqdır. Yer kürəsinin hər bir regionunun məskunlaşma xüsusiyyətlərini tarixi inkişaf və mövcud olan təbii mühit şərtləndirir.

Normal vəziyyətdə sıravı ünsür kimi təqdim olduqda, misal üçün, məskunlaşma yeri seçərkən yaşayış məntəqəsinə də birbaşa təsir göstərə bilər. Yamac, minerallarla zəngin mədənlər, su təminatı və kanalizasiya vəziyyəti yaşayış zonalarının yerini, planını və bu yaşayış məntəqələrinin müxtəlif hissələrinin qarşılıqlı yerləşməsinə müəyyən edir. Dünyada yaşayış məskənlərinin müxtəlifliyini nəzərə alaraq bir neçə əsas formalar mövcuddur. Onların hər biri istehsalın məkan təşkilinin müəyyən bir növünə uyğundur.

1. Ayrı həyət - dağınıq kənd yaşayış məntəqəsi insanları təbii sərvətlərə yaxınlaşdırır. İqtisadiyyatı maliyyə mənfəəti üçün təşkil edir. Torpaq payları kiçik olduqda, onlar mərkəzləşdirilmiş və səpələnmiş zonaya bənzəyən bir sıra səpələnmiş formalar yarada bilər.

2. Dağınıq-qrup kənd məskunlaşması. İnsanlar artıq mülklərdə yerləşməyib, adətən, istifadə etdikləri ərazidə bərabər halda səpələnmişlər, sanki müəyyən təbii ehtiyatlar sahəsində lokallaşırlar. Kənd məskunlaşması dünyanın əksər ölkələrində, eləcə də, bütün ölkələrdə kənd məskunlaşmasının üstün formasıdır. Ayrı-ayrı mülklərin formalaşması başlasa da, kənd məskunlaşması dağınıq-qrup formasında məskunlaşma bəşəriyyət üçün əzəli olmuşdur.

3. Ticarətin heyvandarlıq və əkinçilikdən ayrılması ilə şəhər qrupu məskunlaşması inkişaf etməyə başladı. Bir sıra tarixi dövrlər boyu kənd həyatının iqtisadi əsasını istehsalda insan tərəfindən idarə olunan və idarə olunan bioloji proseslərdən istifadə təşkil edirdi. Kənd yaşayış məntəqələri həmişə ərazi təşkilatının sahəsi olan əkinçilik və ya heyvandarlıqla ayrılmaz şəkildə bağlı idi. Konsentrasiya zonasında şəhər yaşayış məntəqələri qonşu ərazi ilə daha mürəkkəb ərazi əmək bölgüsü ilə əlaqələndirilir və bu ərazi bəzən daha böyük idi.

Şəhərlinin əmək fəaliyyəti yeri və yaşadığı yer, adətən, eyni yaşayış məntəqəsində olur. Qeyri-əkinçilik əmək növləri əhalini məhdud ərazidə cəmləşdirməyə imkan vermişdir. Şəhərin ətraf yerlərlə əlaqəsi dəyişmişdir. O, qonşu vilayətlərdən xammal və yanacaq gətirilməsindən, hazır məhsulun satışından, istirahət yerlərinə getməkdən asılı vəziyyətə düşmüşdür. Beləliklə, şəhərin ətrafla əlaqəsi digər yaşayış məntəqələri vasitəsilə həyata keçirilməyə başlamışdır.

Əvvəlki tarixi dövrlərdə yeni qrup məskunlaşma forması - şəhər, kənd yaşayış məntəqələri aqlomerasiya meydana gəlmişdir. Aqlomerasiya formalaşdıran məskənlər öz aralarında əmək səfərləri, mədəni-məişət eyni zamanda istehsalın kombinə olunması kooperativləşdirilməsi üzrə əlaqələrdə birləşmişlər. Ümumi istehsal-sosial infrastrukturuna qovuşmaq meylinə malik olurlar.

Şəhər anlayışı tərifinin spesifikasiyası, eyni zamanda, problemə hansı mövqedən yanaşmaq üsulundan asılıdır. Ən ümumi formada şəhər əhalisinin mütləq formada kənd təsərrüfatında deyil, iri yaşayış məntəqəsidir.

Şəhərlərin aşağıdakı səciyyəvi xüsusiyyətlərini seçmək olar:

Əhalinin kənd təsərrüfatı ilə yox, digər sahələrdə məşğul olması:

Demoqrafik - əhalinin təkrar istehsalının, onun strukturunun spesifik olaraq şəhər xüsusiyyətlərinin yaranması;

Sosioloji - şəhər həyat tərzinin yaranması;

Memarlıq - planlaşdırma mühitinin yaranması;

Hüquqi - şəhərlər, ərazinin inzibati mərkəzləridir.

Sosioloqlar şəhərin şəhər həyat təzi, sosial məkan strukturunda spesifik əlamətlərinin tapılmasını təklif edirlər. Belə ki, şəhər daha yüksək mobilliyində və potensial qarşılıqlı insani fəaliyyəti kimi dəyərləndirilən əlaqələrin çıxılmasında öz əksini tapır.

Şəhər həyat tərzinin aşağıdakı xarakteristikasına rast gəlmək mümkündür: əhalinin mütəhərrikliyinin artması: öz mühitini seçmək, habelə ondan asanlıqla təcrid olunmaq sərbəstliyi, iş vaxtını tənzimləmək və asudə vaxtı planlaşdırmaq imkanı: ailənin dezinterqrasiyası: ailənin və ev təsərrüfatı həcmının azalması.

Əhalinin öyrənilməsi mövqeyindən, geniş anlamda, şəhər spesifik sosial-demoqrafik xarakteristikası və əhali inkişafı amilləri ilə seçilən təmərküzləşmiş əhali kütləsinin fəaliyyət göstərdiyi yerdir.

Bizim fikrimizcə, şəhərlərin xalq təsərrüfatı strukturu və funksional profili əməkçilərinin şəhəryaratma kontingentinin, yəni onun xalq təsərrüfatının şəhəryaratma sahələrində, həmin məntəqənin hüdudlarından kənara çıxan mühim

müəsisə və idarələrdə çalışan hissəsi ayırd edildiyi təqdirdə sayca daha düzgün səciyyələndirilə bilər.

Məhsuldar qüvvələrin kifayət qədər inkişaf səviyyəsində şəhərlə ətrafi arasında əmək və mədəni əlaqələri o qədər sıxlaşır ki, yaşayış məntəqələri ayrı fəaliyyət göstərə bilmirlər. Bu qaynayıb-qarışma, qovuşma prosesi o qədər sürətlə və intensiv gedir ki, bəzi alimlər şəhər anlayışının, köhnəlmiş anlayış kimi, əvəz olunmasını təklif edirlər.

Müxtəlif tarixi dövrlərdə onların məzmunu əhəmiyyətli dərəcədə dəyişmişdir. Bununla əlaqədar, şəhər anlayışının özü dəyişmişdir. Şəhərin tərifində ticarətə üstünlük verilir, sənayeyə isə daha az rol ayrılırdı.

İnqilaba qədərki Azərbaycanda şəhərin tərifi Rusiya imperiyasının inzibati-ərazi strukturuna uyğun idi. Əvvəllər, şəhər adı möhkəmləndirilmiş məskən, hasarlanmış yer, şəhərin ərazisi isə qala mənası ilə məhdudlaşdı. Şəhər, tədricən, ondan aralı, amma qala divarlarının yaxınlığında yaşayan əhali əldə edir. Bir müddətdən sonra bu məskənlər şəhərin tərkib hissələrinə çevrilirlər. Həm də şəhər termini iki mənə kəsb edir: həm qala, həm də yaşayış yeri.

20-ci əsrin əvvəlinə kimi aqlomerasiya ifadəsi istehsal quruluşlarının mərkəzləşdiyi bölgə kimi istifadə edilmişdir. Kütlənin şəhərlərdə təmərküzləşməsi prosesi A.Veber tərəfindən tətbiq edilmişdir (1903). Böyük şəhərlər inkişaf etdikcə, yeni şəhərlər və ərazilər onların təsir əhatəsinə düşdükcə bu ifadə yeni sahə vahidlərinə aid edilməyə başlandı. Bu cür birləşmələrin əsas xüsusiyyətləri bunlardır (Rogers A., Willeken F. 2012):

1) İstehlak və sənaye məhsullarının istehsalının birləşməsi və kooperasiyası baxımından sıx-iqtisadi əlaqələr, aqlomerasiya daxilində kənar yük cərəyanı ilə qarşılaşdırmada yaranan möhkəm yük cərəyanı bu münasibətlərin möhkəmliyinin təcəssümüdür;

2) Fəaliyyət münasibətləri. Kəndin müəsisə və idarələrinin işçiləri başqa yaşayış məntəqələrində yaşayırlar, yəni aqlomerasiya daxilində paytaxtla şəhərətrafi kəndlər, habelə bu kəndlər arasında bir-birindən asılı olaraq köçürmə və gündəlik əməyin müxtəlif səviyyələrdə miqrasiyası həyata keçir;

3) Asudə vaxt və mədəni əlaqələri. Bir neçə yaşayış məntəqəsinin xidmət və ya rekreasiya zonaları qismən də digər yaşayış məntəqələrinin sakinlərinə xidmət göstərir, mədəni və ya istirahət məqsədləri üçün gündəlik, yaxud həftəlik kəfkir kimi köçlər baş verir;

4) Yaxın inzibati-siyasi və təşkilati-iqtisadi münasibətlər (aqlomerasiyanın yaşayış məntəqələri arasında istehsal, xidmət və ictimai işlərlə bağlı gündəlik ezamiyyətlər).

Bütün bu xüsusiyyətlər aqlomerasiyanın iqtisadiyyatın ən qabaqcıl sektorları üzrə ixtisaslaşmış çoxşaxəli, çoxfunksiyalı milli əhəmiyyətli mərkəz kimi xüsusiyyətlərini müəyyən edir. Bu surətlə, aqlomerasiya həm istehsalatın nizamlanması sisteminin alt sistemi, həmçinin ölkənin bütövlükdə məskunlaşma mexanizminin alt mexanizmi kimi qəbul edilməlidir.

Aqlomerasiyanın sürətli inkişafının iqtisadi əsasını istehsal və məskunlaşmanın bu formasının üstünlükləri, istehsalın yüksək konsentrasiyası və şaxələndirilməsi, ixtisaslı kadrların cəlb edilməsi, istehsalın həm elm, həm də tədris mərkəzləri ilə sıx əməkdaşlığı, istehsaldan ən səmərəli istifadə edilməsi təşkil edir.

Bir yox, iki və ya bir qrup şəhər lider rolunu oynadıqları yaşayış məntəqələri şəklindədir. Müxtəlif avtorların cari vəziyyətdə konurbasiya terminindən istifadə olunur. Başqa müəlliflər konurbasiya və aqlomerasiya ifadələrini ekvivalent hesab edirlər. Məsələ ondan ibarətdir ki, aqlomerasiya böyük şəhər əhatəsindəki bölgələri birləşdirir, konurbasiya gəldikdə isə iqtisadi və əhalisi bərabər olan şəhərlərin birləşməsi nəticəsində formalaşır. Bu mənada konurbasiya çoxmərkəzli şəhər yaşayış məntəqələrinin yüksək inkişaf etmiş sistemə aid edilməlidir. Bununla belə, belə sistemlər monosentrik olur, yəni konurbasiya və aqlomerasiya arasındakı fərq yox olur (Muradov Ş.M. 2003: s.6-13).

Aqlomerasiyada əhali dinamikasının mərhələləri aşağıdakılardır:

1) nüvənin əhalisi artır, nüvəyə miqrasiya hesabına xarici (şəhəratrafi) zonanın əhalisi azalır, ümumilikdə aqlomerasiyanın əhalisi artır;

2) nüvə sürətlə böyüyür, bütün aqlomerasiyada konsentrasiya müşahidə olunur;

3) nüvə böyüməyə davam edir və ən böyük konsentrasiya şəhərətrafi əraziyə düşür, aqlomerasiya böyüməyə davam edir;

4) nüvənin əhalisi azalmağa başlayır və şəhərətrafi ərazidə o, artır, ümumiyyətlə, aqlomerasiya artır;

5) nüvənin əhalisi azalır, şəhərətrafi ərazidə isə artmaqda davam edir, lakin aqlomerasiyanın əhalisi azalır;

6) nüvənin və kənar bölgənin sakinlərinin sayı azalır, aqlomerasiyanın məskunlaşması göstəriciləri enir.

Əhalinin bölgüsünü onun ayrı-ayrı vasitələrinə (kənd, şəhər və s.) yox, bütövlükdə mühit mexanizmləri təməlidə düzgün öyrənmək cəhdləri həm xidmət sahəsinin, həm də ticarətin qeyri-istehsal funksiyalarının yenidən qiymətləndirilməsinə səbəb oldu. Özəl öndə gələn ərazilər təfəkkürü yarandı. Cari düşüncənin baniləri almanyalı alimlər A.Leş və V.Kristaller düşünürlər ki, bütün yaşayış məntəqələri müəyyən yaşayış məntəqələrinə doğru cazibədarlıq edir. V.Kristaller onları mərkəzi yaşayış məntəqələri qrupu adlandırır (Musayev A.F., Qarayev İ.A. 2013: s.67-86).

Bu nəzəriyyəyə görə, qəsəbənin əhalisi, həmçinin ticarət yönümlü və xidmət əsaslı təşkilat və müəssisələrinin miqdarı nə qədər çox olarsa, onun mərkəzləşmə ehtimalı da həmin dərəcədə böyükdür. Bu əsasa uyğun olaraq, geniş bölgələr buna meyillidir. Bununla belə, bu əyilmə zonasında dar əyilmə zonaları, mərkəzi və daha kiçik xidmətlər dəsti olan yerli bölmələr var. Beləliklə, bütün hesablaşma sistemi müəyyən mənada birinci, ikinci, üçüncü və s. özünü mərkəzi yerlərə həvəs kimi göstərir. Həmçinin, mərkəzləşmə dərəcəsi xidmət müəssisələrinin xidmət kompleksinin əhəmiyyəti və onların fəaliyyət dairəsi ilə müəyyən edilir: bu, yaşayış məntəqələrinin əhalisinin əksəriyyətinə – mərkəz yerlərə uyğun olmalıdır. Onların adətən məhkəmə məhkəməsi, bank filialları, ibtidai məktəbi, kitabxanası və ixtisas mağazası var. Hər bir sonrakı növ mərkəzi yerləşmə daha mürəkkəb funksiyaları yerinə yetirir və ərazisini genişləndirir. Beləliklə, mərkəzliyin nüfuzu və dərəcəsi əhalinin sayı ilə deyil, xüsusilə də V.Kristallerin yaşayış məntəqələrinin məkan

təşkil zamanı hesab edə bilərik ki, qeydə almadığı sənayenin progress göstəricisi ilə deyil, satış radiusu ilə müəyyən edilir.

Müxtəlif ölçülü və mürəkkəblikdə müxtəlif mal və xidmətlərin satış radiusunu təmin etmək üçün kiçik kəndlərdən paytaxt şəhərlərinə qədər müxtəlif səviyyələrdə mərkəzi yerlər olmalıdır. Ən kiçik mərkəzi yer bazarları, polis bölməsi və hər həftə kiçik emalatxanaları olan 100 nəfərlik kənd ola bilər. Növbəti, daha böyük mərkəz ilkin həyati, bankı, ibtidai məktəbi, kitabxanası və ixtisas mağazası olan iqamətgah olacaq. Beləliklə, hər bir yeni tipli mərkəzi yerləşmə daha mürəkkəb funksiyaları yerinə yetirməlidir və ona meyilli ərazi daha geniş olacaqdır (Şəkəraliyev A.Ş. 2011: s.42).

Belə anlayışda əraziyə səpələnmiş kəndlilərə xidmət göstərmək məqsədi ilə lokal mərkəzlərin cari ardıcılığının əmələgəlməsinin müntəzəmliliyi və qanunauyğunluğu düzgün göstərilmişdir. Mərkəzi yerlərin hər birinə altıbucaqlı bir naxışda yerləşdiyi təqdirdə məsafəni minimuma endirmək mümkün olduğu fikrinə heç bir etiraz yoxdur. Kristaller və onun xələflərinin səhvi ondadır ki, onlar bu amillərə həlledici əhəmiyyət verirlər, mərkəzi yerlərin yerini və rəsmi məskunlaşmanın əsas qanununu elan edirlər. Yaşayış məntəqələrinin lokallaşdırılmasının digər mühüm elementləri də - onların faydalı qazıntı yataqlarının yaxınlığında, tranzit yollarda və onların kəsişmələrində, sahildə və keçidlərdə, bir sözlə, xidmət sahəsi istisna olmaqla, bütün iqtisadi amillərlə tikintisinə də diqqət yetirilməyib. Buna görə də Kristaller modeli məhdud dəyərə malikdir və onun konsepsiyası məskunlaşma qanunlarından yalnız birini əks etdirir.

Qərbdə hər şey xidmətə, ticarətə, böyük sənaye münasibətlərinə və ya inzibati aparata deyil, kiçik yaşayış məntəqələrinin və ayrı-ayrı şəxslərin ehtiyaclarına əsaslanır. Ölkəmizdə insanlar xidmətə cəlb olundu, hər şey alt-üst oldu, ümitsiz kənd adlanan kəndlərin sakinləri çoxminlik yaşayış məntəqələrinə köçürüldü, insanların torpaqdan qoparılmasından iqtisadi itkilərə məruz qaldılar.

Məskunlaşmanın regional xüsusiyyətləri:

Müasir əhali məskunlaşmış yerlərin formalaşması və təkmilləşməsində hər bir qitənin, dövlətin, konkret regionun məkan xüsusiyyətləri vardır. Əhali

məskunlaşmasının xarakterinə təsir edən sosial, iqtisadi və təbii mühitlə müəyyən olunur.

Əhalinin məskunlaşması cəmiyyət həyatının çox sahələrini ehtiva edən sosial və iqtisadi prosesdir. Əhali məskunlaşması bir çox elmlər: sosiologiya, demoqrafiya, geosiyasət, tarix, əhali coğrafiyası, şəhərsalma və s. bağlı elmlər tərəfindən öyrənilir. Əhalinin məskunlaşdığı ərazidə mexaniki və təbii artımı, yerləşməsinə sayının, dinamikasını və yerdəyişməsi proseslərini özündə tədqiq edir. Sosiologiya cəmiyyətin ərazicə təşkili formasının öyrənilməsinə istiqamətlənmişdir. Tarixi-coğrafi yanaşma müxtəlif inkişaf mərhələlərində yerləşmənin formalaşmasının xarakterini açmağa şərait yaradır. Şəhərsalma yanaşması istehsalın, kommunikasiyaların, iqtisadi, memarlıq-tikinti, mühəndis-texniki amillərin və şəraitin optimal yerləşdirilməsi yolu ilə konkret regionun ərazisindən səmərəli istifadə edilməsi axtarışlarına istiqamətlənmişdir. İnsan məskənlərinin ümumi formalaşma və təkamül prosesini öyrənən ekistika (ingiliscə Ekistics, yunanca Oikia - ev, mənzil sözündən) elmi tədqiqatların xüsusi istiqamətidir (Боярский Ф.Я., Валентей Д.И., Волков А.Г. 2017).

Məskunlaşma dedikdə, əhalinin ərazidə yerləşməsi və nəticəsi olaraq - məskənlər şəbəkəsi anlaşılır. Əhalinin məskunlaşmasına yerləşməsi, yaşayış yerlərinin qarşılıqlı əlaqələri və miqrasiyalar daxildir. Ümumiləşdirilmiş formada əhalinin məskunlaşması ərazicə onun təşkilidir. Tərkibinə həm əhalinin yerləşməsi, ona immanent formada xas olan əlaqələr sistemi daxildir.

Konkret əhalinin məskunlaşması sosial-iqtisadi mənzərəsini özündə əks etdirir. Sosial-iqtisadi təkmilləşmənin xüsusiyyətlərinə görə əhalinin yerləşməsi barədə, əksinə, ərazinin sosial-iqtisadi vəziyyəti barədə fikir yürütmək olar. Sosial-iqtisadi amillərinə istehsalın məhsuldar qüvvələrinin inkişafı və yerləşmə xüsusiyyətləri, həmçinin əhalinin gəlir səviyyəsi, onun infrastruktur təminatı və s. bölgələrarası fərqlər daxildir. Ölkə ərazisində əhalinin məskunlaşması prosesinin təkmilləşməsinə sosial-iqtisadi amillərdən əlavə, iki amillər qrupu - demoqrafik və təbii amillər müəyyən edir.

Təbii amillər - iqlim, yer, relyef, torpaq və başqa təbii ehtiyatlardır. Məhsuldar qüvvələrin təkmilləşməsi nə qədər yüksəkdirsə, birbaşa təsiri o qədər azdır. Əhali məskunlaşmasının təhlilində etinasızlıq göstərmək olmaz. Əslində, əhali məskunlaşmasının inkişafı haqqında yalnız bütün əsas amillər kompleks şəkildə götürüldükdə tam təsəvvür əldə etmək mümkündür. Onu da vurğulayaq ki, bu və ya digər amilin təsiri zaman etibarilə dəyişə bilər. Məsələn, telekommunikasiyanın meydana gəlməsi, informasiyanın təhlilinin qat-qat sürətlənməsi ilə bağlı iqtisadi fəallıq istənilən yerə yönəldilə bilər. İnsanların yaşayış mühitinin keyfiyyəti özlüyündə istehsal ehtiyatına çevrilir, yəni istehsalın sosiohumanitar amili aparıcı rol kəsb edir.

İnsanlar həmişə bir-birlərinə, xüsusilə soydaşlarına meyl edirlər. Hər hansı bir səbəbdən ayrılıqda tikilən ilk evin ətrafında, əlverişli şəraitdə başqaları da inşa edilir. Beləliklə, lokal ərazidə meydana gələn toplu evlər ayrıca məskən təşkil edirlər. Sonralar bir- birinin yaxınlığındakı bir sıra məskənlər məskunlaşmanın özəyini yaradırlar. Məskənlər arasında əlaqələr artdıqca, əvvəlcə, məskənlər toplusu, sonra isə şəbəkəsi meydana gəlir. Öz inkişaflarında qarşılıqlı və əlaqəli olan məskənlər şəbəkəsi artıq məskənlər sistemi, yaxud məskunlaşma sistemidir.

Tarixi coğrafi tədqiqatlar sübut edir ki, eramızın əvvəlində bəşəriyyətin təqribən $\frac{3}{4}$ -ü, 1970-ci ildə 75%-i və XX əsrin sonunda 70%-i indiki dövrdə ən sıx məskunlaşmış Cənub-Şərqi, Şərqi, Cənubi, Qərbi, Cənub-Qərbi Asiya və Mərkəzi Avropada yaşayırdı. Məlumatlar bütün Yer kürəsi miqyasında əhalinin qatılmasının xeyli qaldığını göstərir. Əhalinin regional, xüsusən lokal səviyyədə ərazi yerdəyişməsinə gəldikdə isə burada əhali sayının daim dəyişməsi müşahidə edilir. Bunun iki səbəbi vardır: əvvəla, dünya regionlarında təbii əhali artımının qeyri-bərabər sürətdə, ikincisi, miqrasiya nəticəsində əhalinin yerdəyişməsi (Musayev A.F., Qarayev İ.A. 2013: s.67-86).

Birinci üç arealdan fərqli olaraq, bu regionda sıxlıq daha çox sənayenin təmərküzləşməsi nəticəsində yaranmışdır.

Beşinci əhali sıxlığı arealı ABŞ-ın şimal-şərqində, Kanadanın cənub-şərqində - Atlantik okeanı sahililə Böyük göllər arasında müşahidə olunur. Qərbi Avropada

olduğu kimi, bu ərazidə əhalinin cəmlənməsi sənayenin yüksək inkişafı ilə izah edilir.

Xarakterizə edilən sıxlıq göstəricilərini Azərbaycandakı sıxlıq göstəriciləri müqayisə etsək, görürük ki, əhali sıxlığının hər km²-də 300 nəfərdən çox olduğu göstərici Abşeron yarımadasında (Bakı və Bakı aqlomerasiyası) müşahidə edilir. Digər sıx məskunlaşmış ərazi olan Lənkəran ovalığında və Naxçıvan MR-ın Şərur rayonunda isə həmin göstərici 1 km²-də 150 nəfərdən çoxdur.

Dünya üzrə əhalinin orta sıxlığı km²-də 41 nəfər edir. Əhalinin çoxluq hissəsi subtropik, mülayim və subekvatorial qurşaqlarında, eyni zamanda okean səviyyəsindən 500 m-ə kimi hündürlükdə yerləşən düzən yerlərdə, Dəclə çayı, Nil, Yansız çayı, Qanq və Xuanxe çaylarında yaşayırlar. Əhalinin yerləşməsinə iqlim və relyef kimi şəraitdən başqa, demoqrafik, tarixi və sosial-iqtisadi cəhətdən güclü təsir göstərir.

Siyasi xəritədə əhalinin cəmləşdiyi bir neçə böyük ərazi var ki, bunlara əhalisi 1.5 milyard nəfər olan Şərqi Asiya, əhalisinin sayı 1.4 milyard nəfər olan Cənubi Asiya, Qərbi Avropa və ABŞ-ın şimal-şərq hissəsi aiddir (Yozef E.S. 2004: s.117).

Dünya Bankının məlumatlarına görə, 2020-ci ildə dünya əhalisinin ümumi sayı 7.76 milyard nəfər təşkil edirdi 60%-dən çoxu, 4.1 milyard əhalisi Asiya qitəsində məskunlaşıb (<https://data.worldbank.org/indicator/SP.POP.TOTL>). Təkcə Çində və Hindistanda yaşayan əhali dünya əhalisinin 37%-ni təşkil edir. Afrikada isə dünya əhalisinin 15%-i, 1 milyardı məskunlaşıb. Latın Amerikasını və Karib rayonlarında 589 milyon (9%), Avropada 733 milyon insan məskən salıb ki bu da dünya əhalisinin 11%-ni təşkil edir. Şimali Amerikada 362 milyon (5%), Okeaniyada isə çox az 35 milyon (0,5%) əhali vardır.

Regionların əhalisi - onların inkişafı, investisiyaların, istehsalın, sənayenin cəlb edilməsi üçün mühüm şərtidir və hər zaman müəssisələrə zəruri və daha ucuz işçi qüvvəsi əldə etməyə, böyük resurslara qənaət etməyə, əmək bazarında rəqabəti artırmağa imkan verir. Əhali regionlarda əmək şəraitinin vəziyyətinin formalaşması və yaxşılaşdırılmasının, işçi qüvvəsi təklifinin artmasının əsasını təşkil edir, həm də mal və xidmətlərə tələbatın genişlənməsi üçün ciddi amildir, böyük əmək şəraitinin

yaradılmasına stimuldur. Əhalinin sayının həm də elə bir əhəmiyyəti var ki, istehsalın təmərküzləşməsi prosesləri və ticarətin miqyası ondan asılıdır. Əhalinin kifayət qədər çox olması, xüsusən onun hər kvadrat kilometrə düşən sıxlığı ilə sosial-psixoloji və demoqrafik vəziyyət yaxşılaşır, gənclərin xüsusi çəkisi artır, nikahlar daha intensiv xarakter alır. Əhali bütün növ təbii, maddi və mənəvi sərvətlərdən istifadənin yaxşılaşdırılması, iqtisadiyyatın səmərəliliyinin artırılması və qeyri-mütənasibliklərin aradan qaldırılması üçün mühüm şərtidir. Kifayət qədər sürətli artımı ilə region iqtisadiyyatının şaxələndirilməsi və yüksək iqtisadi artım üçün imkanlar yaranır. Qeyd olunan təsirlərlə yanaşı, əhalinin artımı həm də ərazilərin sosial-iqtisadi və ekoloji vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasında, onların kompleks inkişafında, o cümlədən təhsilin, səhiyyənin tərəqqisi və vergi daxilolmalarının artırılması ilə ifadə olunan möhkəm multiplikativ səmərəliliyə malikdir. Əhalinin artması vəziyyətində bazar da möhkəm təkan alır, çünki rəqabət və kiçik biznesin inkişafı üçün imkanlar güclənir. Metodoloji baxımdan əhalinin dinamikası regionun inkişafının, onun iqtisadi sisteminin idarə olunmasının səmərəliliyinin çox yaxşı göstəricisidir.

1.2. Əhalinin məskunlaşmasının iqtisadi effekti

İqtisadi artım (ingiliscə - *economic growth*) müəyyən bir müddət ərzində ölkənin ölçülə bilən iqtisadi amillərinin dəyişməsidir. Ölkənin ümumi daxili məhsulunun artımı iqtisadi artım və inkişaf kimi qəbul edilir. Bu, təkcə iqtisadi artımı deyil, həm də əhalinin artımını nəzərə alır. Artım ölçülə bilən olduğundan, mənfi (azalma) və ya müsbət (artım) ola bilər. Məsələn, iqtisadiyyatın müxtəlif ölçülə bilən xüsusiyyətləri bunlardır: ÜDM, məşğulluq, ixrac artımı, idxal, əhalinin artımı və s. Bu göstəricilər hər hansı bir dövr üçün hesablanır və maraq doğuran dövrlə müqayisə edilir. Ona görə də burada riyazi artım və azalma baş verə bilər. Bununla belə, ÜDM və əhalinin artımı eyni vaxtda baş verə bilməz. Yaxud əhalinin artımı daha çox ola bilər, amma ÜDM azdır. Bu halda adambaşına düşən milli gəlir azalacaq (Muradov Ş.M. 2003: s.6-13).

Əhali coğrafiyasının əsas vəzifələrindən biri əhalinin paylanmasıdır. Bu anlayışa əhalinin bölgüsü, məskunlaşma əlaqəsi və əhalinin miqrasiyaları daxildir. Əhalinin köçürülməsi mürəkkəb sosial-iqtisadi prosesdir, əhalinin coğrafiyası ilə yanaşı, demoqrafiya, sosiologiya, etnoqrafiya və digər elmlər tərəfindən öyrənilir. Eyni zamanda coğrafiya üçün məskunlaşmanı təbii mühitlə qarşılıqlı əlaqədə nəzərə almaq vacibdir. Tarixi-coğrafi yanaşma ekumenin insan inkişafı tarixini izləməyə imkan verir.

Əhalinin köçürülməsinin əsas qanunauyğunluğu köçürülmə formalarının iqtisadiyyatın inkişaf səviyyəsinə və xüsusiyyətlərinə uyğunluğudur. Beləliklə, ibtidai cəmiyyət ərazinin məskunlaşması prosesinin ləng getməsi ilə xarakterizə olunurdu və cəmiyyətin hər bir üzvü üçün məhsuldar qüvvələrin aşağı inkişaf səviyyəsinə uyğun gələn nisbətən böyük miqdarda istifadə olunan torpaq tələb olunurdu. Bu dövrdə məskunlaşma çox vaxt köçəri formaların üstünlük təşkil etdiyi dağılma ilə xarakterizə olunur. Kənd təsərrüfatına keçidlə yerli sabit yaşayış məntəqələri şəbəkəsi formalaşmağa başladı.

İlkin dövlət birləşmələrində ictimai əmək bölgüsünün dərinləşməsi şəhər məskənləri şəbəkəsinin formalaşmasına kömək etdi. Nisbətən sıx məskunlaşan az sayda rayonlarla yanaşı, geniş seyrək məskunlaşmış və tamamilə məskunlaşmamış ərazilər də var idi. Sənaye və post-sənaye cəmiyyətlərinə gəldikdə, onlar urbanizasiya edilmiş əhalinin məskunlaşması növü ilə xarakterizə olunur: şəhərlərdə əməyin tətbiqi yerlərinin görünməmiş cəmləşməsi, şəhər aqlomerasiyalarının və şəhərləşmiş ərazilərin formalaşması, əhalinin ərazi hərəkətliliyinin kəskin artması, və kənd əhalisinin payının azalması. Müəyyən bir ölkənin ərazisində əhalinin köçürülməsi prosesinin inkişafı müxtəlif amillərin birləşməsi ilə müəyyən olunur. Əhalinin məskunlaşmasının təbiətinə təsir edən amillər üç qrupa bölünür:

1) sosial-iqtisadi - iqtisadiyyatın sahələrinin inkişaf səviyyəsi və hazırkı yerləşməsi; əhalinin gəlir səviyyələrində regional fərqlər; əsas vəsaitlərin bölüşdürülməsi; nəqliyyat infrastrukturunun inkişafı və s.;

2) təbii - iqlim, relyef, torpaq, faydalı qazıntılar və digər təbii ehtiyatlar. Əhalinin köçürülməsi prosesində bu amillərin əhəmiyyətinə baxmayaraq, aşağıdakı

qanunauyğunluq qeyd olunur: iqtisadi inkişaf səviyyəsi nə qədər yüksək olarsa, köçürülmənin təbii şəraitdən və ehtiyatlardan birbaşa asılılığı bir o qədər az olar;

3) demoqrafik - bunlar, ilk növbədə, miqrasiya proseslərində regional fərqlər və əhalinin təkrar istehsalı proseslərinin intensivliyidir.

İqtisadi artım aşağıdakı bir-biri ilə əlaqəli göstəricilərlə müəyyən edilir. Müəyyən bir müddət ərzində:

- 1) xalis milli məhsulun və ya real milli məhsulun artması;
- 2) Adambaşına düşən xalis milli məhsulun və ya real milli məhsulun artması.

Onlardan bu və ya digərindən istifadə baxılmasının sosial-iqtisadi xarakterindən asılıdır. Əsas diqqət ölkənin hərbi-siyasi potensialına yönəldildikdə, regionlar və ölkələr üzrə əhalinin həyat səviyyəsini müqayisə edərkən fərqli göstəricidən istifadə etmək məqsədəuyğundur. Bir qayda olaraq, iqtisadi artım faizlə ifadə olunaraq illik artım tempiylə ölçülür.

İqtisadi artımın makroiqtisadi səviyyədə göstəriciləri bunlardır:

1. Milli gəlirin artması;
2. Adambaşına milli gəlirin artması;
3. Adambaşına sənaye istehsalının artım templəri.

Statistikanın dinamikasını müəyyən etmək üçün inkişaf tempinin göstəriciləri, əmsal və əlavə artım sürətindən istifadə edilir. İqtisadi artıma aşağıdakı göstərilən amillər təsir edir:

- 1) Əmək ehtiyatlarının keyfiyyəti və kəmiyyəti;
- 2) Təbii ehtiyatların keyfiyyəti və kəmiyyəti;
- 3) Elmi-texniki tərəqqi;
- 4) Əsas kapitalın dəyəri;
- 5) İdarəetmə bacarığı və sahibkarlıq qabiliyyəti.

Yalnız bu amillər istehsalın artırılmasına imkan verir. Hesablaşma resurslarının mövcudluğu real məhsulun, o cümlədən texnoloji potensialın artırılmasına imkan verir.

Bəzi elmi tədqiqatlarda miqrasiya prosesinin iqtisadi inkişafa təsiri araşdırılır, qeyd olunur ki, miqrasiya axınlarının formalaşmasında daxili və xarici amillər

xüsusi mənə kəsb edir. Daxili amillərdən ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının göstəriciləri təhlil olunur ki, bura işsizliyin səviyyəsi, ölkədə orta aylıq nominal əmək haqqının minimum əmək haqqına olan nisbəti, əhalinin gəlirləri, sosial ödəmələr aiddir (Bayramov Sh. və başqaları, 2021: s.110-120).

Təklif və tələb amilləri bir-biri ilə əlaqəlidir. Misal üçün, kapitalın yığılma sürətinin aşağı düşməsi, eləcə də elmi tədqiqatlara xərclərin artması, kapital qoyuluşlarının azalması işsizliyin səbəbi ola bilər. Qeyd edək ki, istehsal gücünün artırılması aşağıdakı iki şərtlə mümkündür (Muradov Ş.M. 1997: s.30-45):

- 1) məşğulluğun təmin edilməsi xərclərinin artması ilə;
- 2) istehsalın maksimum artımını təmin etmək üçün təsərrüfat dövriyyəsinə cəlb edilən əlavə resurslardan istifadə etmək.

Tələb və paylama faktorları vacib olsa da, artımla bağlı narahatlıqların həllində əsas diqqət təklif tərəfi amillərdir. Çünki, real məhsul və gəliri artırmağın iki yolu var:

- 1) Resursların istehsala cəlb edilməsi;
- 2) Resurslardan səmərəli və məhsuldar istifadə.

Real ümumi milli məhsul əmək məsrəflərini əmək məhsuldarlığına vurmaqla müəyyən edilir. Başqa sözlə, işçilər sağlam, yaxşı təlim keçmiş, maşın və avadanlıqlarla, eləcə də təbii ehtiyatlarla yaxşı təchiz edilmiş, yaxşı təşkil edilmiş və istehsal sənayesindən daha məhsuldar olduqda məhsuldarlıq yüksəlir. Bununla belə, iqtisadi artımın empirik təhlilinin ümumi qəbul edilmiş üç üsulu mövcuddur. Bura aşağıdakılar daxildir:

1. Artım reqressiyası (*growth regression*),
2. Artım uçotu (*growth accounting*),
3. Artım diaqnostikası (*growth diagnostics*).

Modelləri təhlil etmək üçün digər empirik üsullardan istifadə olunur. Modellər iqtisadi artımın empirik modelləri hesab olunur, çünki bu metodlarda təhlilin obyektivi iqtisadi artım problemi ilə yanaşı digər makroiqtisadi əsaslardır. Artım uçotu ÜDM artımının kapital və əmək, istehsal amilləri və texnologiya kimi komponentlərə bölünməsinə nəzərdə tutur. Artım reqressiyası ölkələr arasında müxtəlif ekonometrik

modellər yaratmaqla uzunmüddətli iqtisadi artımın müəyyənədicilərini tapmaq məqsədi daşıyır. Əsas artım reqressiya metodologiyası göstərilən formada reqressiya tənliyinə əsaslanır (Балашова Т.Н. 2005: с.252-255):

$$y = \beta_0 + \beta_1 * x_1 + \beta_2 * x_2 + \beta_3 * x_3 + \dots + \beta_k * x_k + \varepsilon \quad (1)$$

Cari halda, y - iqtisadi inkişafın vektoru, x_1, x_k -izahedici göstəricilər vektoru, “ ε ” isə xətdir.

Reqressiya modelinə aşağıdakı dörd qrupda müstəqil dəyişənlər daxildir:

- Əsaslar: əhalinin təbii artımı, ilkin milli gəlir və investisiya səviyyələrinin müəyyənədiciləri;

- Struktur siyasət və institutlar: maliyyə dərinliyi, dövlət idarəçiliyinin müəyyənədiciləri, təhsil, ticarətin açıqlığı, infrastruktur, hökumətin effektivliyi;

- Stabilləşdirmə siyasəti: məzənnə siyasəti, fiskal və pul siyasəti, faiz dərəcələri və maliyyə tənzimlənməsi;

- Xarici şərtlər: qlobal şəraitdə dəyişikliklər, ticarət şoklarının müəyyənədiciləri. Reqressiya modelində beta tam əvəzetmə hesab olunur. Bu da öz növbəsində iqtisadi artımın əsas determinantlarından əlavə olaraq istifadə olunmasının qarşısını alır. Təxminlər reqressiya modelindən əldə edildiyi üçün ölkələr üçün əhəmiyyətsiz hesab edilir. Bu problemlər ekonometriyada heteroskedastiklik və endogenlik adlanır;

- Müstəqil dəyişənlərin əksəriyyəti reqressiya modelində bir-biri ilə yüksək korrelyasiyaya malikdir. Bu, modelin qiymətləndirilməsində səhvlər yaradır və onun uzunmüddətli iqtisadi artımın müəyyənədicisi olması barədə yanlış nəticəyə gətirib çıxarır;

- Verilənlər bazasının kiçik ölçüsü reqressiya modellərinin səmərəliliyini azaldır. Biz artım diaqnostikası haqqında danışarkən, biz ölkənin iqtisadi artımını ləngidən ən mühüm məhdudiyətləri müəyyən etməyi nəzərdə tuturuq. İqtisadi inkişafın həlledici hədlərini müəyyən etmək üçün qərar qəbuletmə prosesi yuxarıdan aşağıya qurulur və təhlil edilir. Böyümə diaqnostikası düsturla ifadə edilir (Бритвина И.Б. 2005: с.124-128):

$$du/d\tau_i = -\lambda_i + \sum_i \lambda_i \delta(\mu_i^s - \mu_i^p) / \delta\tau_i$$

Burada, u - rifahın göstəricisi, T_i - i fəaliyyətində distorsiya, μ_i^s və μ_i^p - hər hansı i fəaliyyətinə cəmiyyət (s) və özəl (p) subyektlər tərəfindən göstərilən marjinal təsirdir.

Azərbaycanın əhalinin sayına ən böyük şəhəri Bakı şəhəridir ki, onun əhalisi 1.01.2021-ci il tarixə olan məlumata görə 2 milyon 300 min 500 nəfər idi. Əhalinin paytaxtdakı sıxlığı 1 kv.kilometrə 1075 nəfər təşkil edirdi. Növbəti iri şəhərlər Sumqayıt və Gəncə şəhərləridir ki, bunların hər birində 340 minə yaxın insan yaşayır. Rayonların mərkəzləri istisna olmaqla, ölkəmizdə digər şəhərlər demoqrafik baxımdan elə də böyük deyil. Məsələn, nisbətən yeni tarixə sahibə olan Mingəçevir şəhərində 100 minə yaxın insan yaşayır. Sosial-iqtisadi potensialda hansı fərqlər var? Rəsmi statistikadan başqa alternativ mənbələr və hesablamalar Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına əsaslanan müqayisələr üzərində dayanaq (https://www.stat.gov.az/source/system_nat_accounts/en/034.xls).

Gəncənin nəticələrinə görə, insan kapitalının inkişafı göstəriciləri paytaxtdan və digər regionlardan geri qalır. Məsələn, Gəncədə səhiyyənin mühüm göstəriciləri paytaxtla müqayisədə orta hesabla 50% aşağıdır. (https://www.stat.gov.az/source/healthcare/az/001_5_2.xls). Paytaxt və Gəncə arasında iqtisadi fərqləri əks etdirən göstəricilərlə bu müqayisəni kifayət qədər hesab etmək olar. Məsələn, nəqliyyat infrastrukturu baxımından Gəncə zəif inkişaf edən şəhərdir, təbii ki bu amil, həm də əmək bazarında və məşğulluq sahəsində olan problemlər şəhərin demoqrafik artımına təsir göstərmişdir.

Balanslaşdırılmış regional inkişaf və şəhərsalma baxımından ölkədə bu sahədə olan xarici təcrübənin öyrənilməsinə ehtiyac var. Sənayenin əsas hissəsinin, ÜDM-in çoxunun (75%), büdcə gəlirlərinin 96%-nin paytaxtda formalaşması Azərbaycanın regionlarının qeyri-bərabər inkişafının göstəricilərinin tam olmayan siyahısıdır Cədvəl 1 (Əlavələr).

Sosial-demoqrafik tərkib əsasən qanunvericilik ilə müəyən edilir. Hal-hazırda əmək ehtiyatlarının əhəmiyyətli hissəsini əhatələyən əmək qabiliyyətli yaşda əhaliyə

nəzərdə tutulmuş yaş həddi arasında olan 15 - 60 yaşında qadınlar və 15 - 63 yaşında kişilər əmək fəaliyyətini reallaşdırmaq gücündə olanlar aiddir.

Ölkənin əmək ehtiyatlarının sayı göstərilən qayda ilə müəyyənləşdirilməlidir:

$$LR = N_{ab} - N_{ue} + N_{et} + N_{ep} \quad (1.1)$$

Burada LR - əmək ehtiyatları

N_{ab} - əmək qabiliyyətli olan əhalinin sayı

N_{et} - iqtisadiyyatda məşğul yeniyetmələrin sayı

N_{ep} - əmək qabiliyyətli yaşdan yuxarı iqtisadiyyatda məşğul şəxslərin sayı.

Beləliklə, kadrların adaptasiyasını idarə etmək üçün əmək bazarının tənzimlənməsi modeli istifadə olunur. Məşğulluq proqramlarında yenidən hazırlıq, dövlət və təhsil sahələrində məşğulluq nəzərə alınmalıdır.

İşğaldan azad edilmiş rayonlarda əmək bazarının formalaşması problemləri və qanunauyğunluqları növbəti fəsildə araşdırılacaq.

II FƏSİL. QARABAĞ İQTİSADI RAYONUNUN YENİDƏN QURULMASI VƏ İNKİŞAFI

2.1. Qarabağ iqtisadi rayonunun iqtisadi potensialının təhlili

44 günlük müharibə nəticəsində Azərbaycan 30 illik işğaldan azad edilmiş torpaqlarını bərpa etmək üçün böyük plan həyata keçirdi. Prezidentin 2021-ci il yanvarın 19-da imzaladığı İntibah Fondunun lazımi fəaliyyəti haqqında Sərəncamı ərazilərin bərpasının ölkə üçün prioritet olduğunu təsdiqləyir. 2021-ci il iyulun 7-də prezidentin İqtisadi rayonların yeni bölgüsü haqqında sərəncamı ilə Qarabağ yeni iqtisadi rayon kimi təsdiqləndi.

Qarabağ iqtisadi rayonunun (Ağcabədi, Ağdam, Füzuli, Bərdə, Xocavənd, Xocalı, Tərtər və Şuşa rayonları) yaradılması, eləcə də Kəlbəcər, Cəbrayıl, Zəngilan və Laçını birləşdirən tarixi Şərqi Zəngəzur rayonunun formalaşması birliyi təsdiqlədi (www.president.az).

Azərbaycanda iqtisadi rayonların yenilənmiş bölgüsü ölkənin iqtisadi ixtisaslaşmasını, investisiya siyasətinin həyata keçirilməsini və regional idarəetməni təmin edəcək. 44 günlük müharibədən sonra iqtisadi zonaların yaradılması yeni ərazilərin bərpasına və inkişafına təkan verəcək. İqtisadi rayonların yeni bölgüsü ərazilərin inkişafı üzrə vahid planın formalaşmasında mühüm mərhələ hesab oluna bilər. Bu, yeni ərazilərin ölkə iqtisadiyyatına reintegrasiyası şəraitində mühüm əhəmiyyət kəsb edir ki, bu da öz növbəsində iqtisadi rayonların abadlaşdırılmasının planlaşdırılmasının səmərəliliyinin artırılmasını, iqtisadiyyatın idarə edilməsinin səmərəliliyinin təmin edilməsini, iqtisadi rayonların strukturuna yenidən baxılmasını tələb edir.

Yeni ərazilərdə iqtisadi imkanların reallaşmasının Azərbaycan iqtisadiyyatına ciddi təsir edəcəyi şübhəsizdir. İşğal nəticəsində Qarabağda taxıl istehsalının 24 faizini, içki istehsalının 41 faizini, kartof istehsalının 46 faizini, ət istehsalının 18 faizini təmin edən 7 minə yaxın müəssisə bağlanıb. Əvvəllər işğal olunmuş torpaqlarda, həmçinin işğal zamanı Ermənistan tərəfindən qanunsuz istismar edilmiş

qızıl, mis, civə, xromit, qurğuşun-sink kimi müxtəlif zəngin faydalı qazıntı yataqları vardır.

Bu istehsal güclərinin bərpası iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinin, xüsusən də kənd təsərrüfatının inkişafına əsaslı töhfə verəcəkdir. İlk hesablamalara görə, təkcə yeni yaradılmış Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu sənaye, kənd təsərrüfatı, heyvandarlıq, turizm kimi sahələrdə böyük imkanlara malik olduğundan yaxın illərdə ölkənin təxminən 4%-ni təşkil edə biləcək. İşğal zamanı Azərbaycanın ümumi ÜDM-də rayonun payı 0,1%-ə düşsə də, yaxın gələcəkdə Kəlbəcər, Cəbrayıl, Qubadlı, Zəngilan və Laçın rayonlarında 1,76 milyard dollara yaxın sənaye və kənd təsərrüfatı məhsulu istehsal etmək mümkün olacaq. Azad edilmiş ərazilər də əhəmiyyətli dərəcədə bərpa olunan, xüsusilə də hidroenergetika potensialına malikdir. Təxminən 2,56 milyard kubmetr su və ya Azərbaycanın su ehtiyatlarının 25%-i yenidən azad edilmiş ərazilərdən formalaşır ki, bu da özlüyündə elektrik stansiyalarının (SES) formalaşmasına imkan yaradır. Sözügedən su ehtiyatlarından istifadə edərək istismar edilən və erməni işğalçıları tərəfindən dağıdılan 30 SES-ə Azərbaycan nəzarəti ələ keçirdi. Elektrik stansiyalarının çoxu bərpa edilib, digərlərində isə işlər davam etdirilir. Qarabağ ərazisi külək və günəş enerji potensialına malikdir. Beynəlxalq Enerji Bərpa Agentliyinin hesablamalarına əsasən, qarabağda 500 meqavata qədər külək enerjisi və 4000 meqavatdan günəş potensialı var. (<https://www.eurasiareview.com/28092021-with-new-economic-regions-karabakh-set-to-become-economic-driver-of-caucasus-oped>).

Qarabağda iqtisadi potensialının həyata keçirilməsi üçün nəqliyyat infrastrukturunun olması lazımdır. Buna görə Qarabağın bərpası proqramının əsas yönlərindən biri də nəqliyyat infrastrukturunun formalaşmasıdır. Artıq Qarabağın ilk yaradılan hava limanı Füzuli Beynəlxalq Hava Limanında sınaq uçuşları reallaşdırılıb. Qarabağın Laçın və Zəngilan rayonlarında iki beynəlxalq hava limanının təməli qoyulub. Belə ki, Azərbaycan hava limanları ilə bərabər, yeni ərazilərdə dəmir yolları və avtomobil şəbəkəsinin bərpa işlərinə də başlayıb. Bəzi avtomobil yolları artıq istifadəyə verilib. Bu yollar əraziləri şimal, şərq və cənub yönlərindən çıxışa imkan yaradacaq və regionun nəqliyyat qovşağına çevirəcək.

Yeni ərazilərin kənd təsərrüfatı, energetika, nəqliyyat və başqa sahələrdə bütün qeyd olunan iqtisadi imkanları göstərir ki, onların reallaşdırılması və iqtisadi rayonların yeni bölünməsi yolu ilə səmərəli idarə olunması Qarabağın və Azərbaycan iqtisadiyyatının iqtisadi inkişafına mühüm töhfə verəcəkdir. Deməli, Qarabağın bərpasının əsas məqsədlərindən biri onun Azərbaycan iqtisadiyyatındakı payını işğaldan əvvəlki səviyyəyə çatdırmaqdır. Şərqi Zəngəzur və Qarabağ iqtisadi rayonlarının inkişafı və beynəlxalq şərq-qərb və şimal-cənub nəqliyyat dəhlizlərinə, eyni zamanda Zəngəzur dəhlizinə çıxışı Qarabağı bütün Cənubi Qafqazın əsas hərəkətverici qüvvəsinə çevirəcək. (<https://www.eurasiareview.com/28092021-with-new-economic-regions-karabakh-set-to-become-economic-driver-of-caucasus-oped>).

Cədvəl 2: Qarabağ iqtisadi rayonu

İqtisadi rayona daxil olan inzibati rayonlar	Xankəndi şəhəri, Şuşa, Ağcabədi, Bərdə, Xocalı, Xocavənd, Ağdam, Füzuli və Tərtər rayonları
Ərazisi	8,99 min km ²
Əhalisi	904,5 min nəfər
İqtisadiyyatının əsas sahələri	Kənd təsərrüfatı, sənaye və turizm
Təbii ehtiyatları	Polimetal filiz yataqları, tikinti materialları, mineral sular

Mənbə: <https://www.economy.gov.az/article/qarabag-iqtisadi-rayonu/31889>

2021-ci il avqustun 12-də Şəhərsalma və Arxitektura Komitəsinin Qarabağ regional bölməsinin yaradılması yeni torpaqlarda bərpa işlərinin ardıcıl aparılmasını təmin edib. Bundan əlavə, 2021-ci il oktyabrın 26-da tikintisi davam edən Füzuli Beynəlxalq Hava Limanı, hazırda tikintisi davam etdirilən Zəngilan və Laçın Beynəlxalq Hava Limanları kimi iri layihələr tək-cə investisiya üçün deyil, həm də iqtisadiyyatın inkişafı üçün əlverişli şəraitin yaradılmasına yönəlib. Azərbaycan Qarabağda və Şərqi Zəngəzurdə da böyük yol tikintisi layihələrinə başlayıb. 2021-ci il noyabrın 7-də Füzuli rayonunu Şuşa şəhəri ilə birləşdirən Qələbə yolu qısa müddətdə tikilərək istifadəyə verilib. Hazırda azad edilmiş ərazilərdə telekommunikasiya şəbəkələri də daxil olmaqla 1400 kilometrədən çox yol çəkilir.

Azərbaycan 2021-ci ildə işğaldan azad olunmuş ərazilərin yenidən qurulmasına 1,5 milyard dollar ayırıb. O cümlədən, bu vəsait infrastrukturun (ışıq,

qaz, su, rabitə, yol, təhsil, səhiyyə və s.), eləcə də mədəni-tarixi sahələrinin bərpasına yönəldiləcək (www.president.az).

Qarabağın günəş enerjisi potensialı 3000-4000 meqavat, külək enerjisi potensialı isə 300-500 meqavat qiymətləndirilir. İranla birgə tikilən Xudafərin və Qız qalası su elektrik stansiyaları 280 MVt enerji istehsal edəcək, Kəlbəcər-Laçın ərazisində planlaşdırılan su elektrik stansiyaları isə 120 MVt enerji verəcək və bu da regionun yaşıl mənbələrdən istifadə etməsinə imkan verəcək. Bundan əlavə, Kəlbəcər rayonunda 3093 m³/gün, Şuşada isə 412 m³/gün termal su ehtiyatları yaşıl enerjinin inkişafı üçün böyük potensiala malikdir (www.president.az).

Empirik ekstrapolyasiya təhlili əsasında belə qənaətə gəlinib ki, Qarabağ iqtisadi rayonunun maliyyə potensialının (regionun öz vəsaiti və borc vəsaitləri) 2050-ci ilədək ölkənin maliyyə potensialının 30-40%-ə çatdırılması ehtimalı kifayət qədər realdır. Bu qənaətə gəlmək üçün əsas kimi qeyri-karbohidrogen ehtiyatları sektorunun dinamik inkişafı və iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi prosesinin dərinləşməsi dayanır. Qeyd edək ki, 1971-1985-ci illərdə təkcə Dağlıq Qarabağ bölgəsinə təxminən 96,6 milyon dollar sərmayə qoyulub ki, bu da ildə orta hesabla 6,5 milyon dollar təşkil edirdi. Nəzərə alsaq ki, o dövrdə Dağlıq Qarabağ regionu öz düzənlik rayonuna nisbətən 0,7-0,8 dəfə sürətlə inkişaf edirdi, qeyd etmək lazımdır ki, hətta sovet dövründə də Qarabağ iqtisadi rayonu mühüm iqtisadi potensiala malik idi. 30 illik işğal zamanı vəhşicəsinə dağıdılan bu potensialın bərpasına və tədricən inkişafına 2021-ci ildə başlanılıb (Cədvəl 3).

Cədvəl 3: Qarabağ iqtisadi rayonunun 2030-2050-ci illərdə maliyyə potensialının artım dinamikasının empirik proqnozu (mlrd. ABŞ dolları)

	2030-cu illər	2040-cı illər	2050-ci illər
Qarabağ iqtisadi rayonunun maliyyə potensialı	30-40	150-200	300-370
Öz vəsaiti	10-15	50-80	100-110
Cəlb edilmiş vəsaitlər	20-25	100-120	200-260

Mənbə: <https://iqtisadiyyat.com/az/pages/5/news/1222>

Cədvəldən göründüyü kimi, 2030-cu ildən 2050-ci ilə qədər olan dövrdə Qarabağ iqtisadi rayonunun maliyyə potensialının on dəfədən çox artacağını görmək olar. Bu baxımdan, əsrin ortalarına qədər Qarabağ təkə ölkəmizdə və Cənubi Qafqazda deyil, həm də Trans-İpək Yolu regionunda ən inkişaf etmiş regiona çevriləcək.

- Qeyd edək ki, Qarabağ iqtisadi rayonunun sosial-iqtisadi və maliyyə cəhətdən potensialının artırılması yönləri müvafiq sərəncamlar əsasında qəbul olunmuş Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi təkmilləşdirmənin milli prioritetləri Prezidentinin Fərmanında əksini tapıb. Milli Prioritetlər ölkəmizin qarşısında duran vəzifələr növbəti onillikdə inkişaf üçün təyin edilmiş aşağıdakı beş milli əsas vəzifənin reallaşdırılmasıdır:

- dinamik, inklüziv və sosial ədalətli cəmiyyət;
- davamlı olaraq artan rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyat;
- rəqabət qabiliyyətli insan kapitalı üçün məkan;
- azad edilmiş ərazilərə kütləvi şəkildə qayıtmaq;
- təmiz ətraf mühitə və yaşıl inkişafa malik ölkə.

Milli Prioritetlərin dördüncü istiqaməti yeni ərazilərin təşkilati, sosial-iqtisadi, hüquqi, maliyyə və tənzimləyici əsaslarını əhatələyir və mərkəzləşdirilmiş büdcə sisteminin əsas vəsaitlərini cəlb edən maliyyə vəsaitləri hesabına həyata keçiriləcək. Aparılan iqtisadi təhlillər nəticəsində artıq azad edilmiş rayonlarda müəyyən gəlir bazasının formalaşması prosesinin dinamikasını görmək olar (cədvəl 4).

Cədvəl 4: Qarabağ iqtisadi rayonunun yeni ərazilərinin 2021-ci il üçün gəlir və xərcləri (min manat)

№	Rayonlar	Yerli gəlirlər	Yerli xərclər	Yerli gəlir və xərcləri tarazlaşdırmaq üçün mərkəzləşdirilmiş xərclərdən ayrılımlar
1	Ağdam	5385	10425	5075
2	Cəbrayıl	998	3669	2687
3	Füzuli	7966	10351	2402
4	Kəlbəcər	1300	4989	3693
5	Qubadlı	3147	3413	-
6	Laçın	2420	5459	3114
7	Zəngilan	1631	2855	1227

Mənbə: <https://iqtisadiyyat.com/az/pages/5/news/1222>

2021-ci ilin büdcəsində Qarabağ iqtisadi rayonu bir çox rayonlarda hələ də yerli xərcləri ödəyə bilməməsinə baxmayaraq, sabit yerli gəlirlər formalaşmış. Aparılan empirik təhlillər yeni ərazilərin faktiki işğalı zamanında yerli və mərkəzləşdirilmiş sistemin gəlirlərinin təxmini multiplikatoru kifayət dərəcədə real görünür. Təhlil onu göstərir ki, məbləği təyin etmək üçün ölkənin ərazilərin demoqrafik vəziyyəti, qüvvələrin paylanma səviyyəsini, strukturların sayı və dinamikasını, kənd təsərrüfatı müəssisələrinin inkişaf meyllərini nəzərə almaq lazımdır.

Ermənistan ordusunun Füzuli rayonunda dağıdıcı məğlubiyyəti ikinci Qarabağ müharibəsi tarixinə 30 ildən bəri davam edən Ermənistan-Azərbaycan qarşıdurmasında dönüş nöqtəsi kimi düşəcək. Mütəxəssislərin böyük əksəriyyəti zamanəmizin ən amansız müharibələrindən birinin qısa xülasəsində eyni nöqtəy-nəzəri ifadə edir: əsrin 70-ci illərinin işğalçı, lakin zəif silahlanmış sovet tipli ordusu nizam-intizamlı, yaxşı bir ordu ilə qarşı-qarşıya gəlirdi.

Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunun tarixi ədaləti bərpa etdiyini də vurğulayıb. Belə ki, Zəngəzurun şərq hissəsində yerləşən Zərgəzur rayonu Laçın və Kəlbəcərdən Naxçıvana qədər geniş ərazini əhatə edir. Tarixi, mədəni və sosial-iqtisadi əlaqələr Qubadlı, Zəngilan, Laçın, Cəbrayıl və Kəlbəcər rayonlarını vahid iqtisadi rayonda birləşdirir. Fərmana əsasən, bütün Qarabağ Dağlıq Qarabağ və Düzən (Aran) Qarabağ anlayışlarını istisna edən vahid zonada birləşir. Belə ki, sərəncama əsasən, nadir zəngin tarixi-mədəni irsə malik Qarabağ bölgəsinin sürətləndirilmiş bərpası və inkişafı üçün tək-cə Tərtər, Ağdam, Şuşa, Xocavənd, Füzuli, Xocalı rayonlarının deyil, həm də bütün rayonların birləşdirilməsi vacibdir (www.azertag.az).

Gəncə-Qazax və eyni zamanda Aran iqtisadi rayonlarının yaradılması da dövrün tələbidir: Maraqlıdır ki, sərəncamda yeni ərazilərin ölkə iqtisadiyyatına reintegrasiyası, başqa iqtisadi rayonların, o cümlədən iqtisadi rayonların planlaşdırılmasının səmərəliliyinin artırılmasının vacibliyi vurğulanır. İqtisadi rayonlarında iqtisadiyyatın idarə edilməsində çeviklik təmin edilsin, o cümlədən bu rayonların tərkibinə yenidən baxılsın.

Rayonlarının yeni bölgüsü Qarabağın inkişafı istiqamətində reallaşan tədbirlərin səmərəliliyini artırmağa kömək edəcək. Bu, həm də ölkədə iqtisadiyyatın idarə edilməsində çevikliyin təmin edilməsinə, institusional islahatların aparılmasına, xüsusilə iqtisadi rayonlarda planlaşdırmanın səmərəliliyinin yüksəldilməsinə xidmət edəcəkdir. Regionların sosial-iqtisadi təkmilləşmə proqramı, eyni zamanda Qarabağın təkmilləşmə strategiyası iqtisadi rayonların bölgüsünə uyğunlaşdırılacaq. Iqtisadi rayonlar təkcə coğrafi baxımdan deyil, həm də iqtisadi potensialına görə fərqlənir. Şərqi Zəngəzur və Qarabağ rayonlarının iqtisadi rayonlar sırasında yer alması həm strateji, həm də iqtisadi baxımdan mühüm qərar olmaqla yanaşı, tarixi əhəmiyyətə malikdir.

İndi Qarabağ iqtisadi rayonunun mövcud potensialını, xammal və təbii ehtiyatların həcmi, münbit torpaqların sahəsini nəzərə alsaq, bərpa mərhələsindən sonra bu rayonlarda istehsalın daha da sürətlənəcəyini proqnozlaşdırmaq olar. Qarabağ iqtisadi rayonunun sənaye, turizm, kənd təsərrüfatı sahələrində böyük potensialı var. Öz növbəsində kənd təsərrüfatı, təbii sərvətlər baxımından böyük potensiala malik iqtisadi rayondur. İşğaldan azad olunmuş ərazilər bərpa edildikdən sonra yeni iqtisadi rayonlaşdırma dövlət proqramları çərçivəsində iqtisadi inkişafın həyata keçirilməsinə daha sistemli yanaşmanın formalaşdırılmasına imkan verəcək. Qarabağın və qaytarılan rayonların bərpası proqramı İlham Əliyev hakimiyyətinin əsas iqtisadi leytmotivinə çevrilmiş regionların sosial-iqtisadi dövlət proqramları baxımından müəyyən analoqu olacaq. Əslində, artıq biz bir neçə belə proqram-sərəncam gözləmək olar, çünki onlar həyata keçirilir. Bunu təxmin etmək çətindir, lakin ən azı yaxın beş ildə 10 milyard dollara qədər vəsait xərclənə bilər. Proqramın başlanğıcı daha çox istinad nöqtələrindən - geri qaytarılan ərazilərdəndir. Bu, tamamilə iddialı bir iş olacaq - yeni şəhərləri planlaşdırmaq və onların tikintisini həyata keçirmək. Lakin ticarət və xidmətlər sahəsində optimal iqtisadi nəticə əldə etmək üçün əhalinin cəmləşdirilməsi bu problemin həllindən asılı olacaq. Təkcə keçmiş qaçqınların öz yurdlarına qayıtmaq arzusuna deyil, həm də ölkənin yeni iqtisadiyyatının bu yeni torpağına yiyələnmək istəyən yeni ailələrə şərait yaratmaq lazımdır.

2.2. Qarabağda əmək bazarının formalaşması və inkişafı prosesinin təhlili

Qarabağ münaqişəsinin həlli yollarının axtarışı bu gün təkcə münaqişəli ölkələri təmsil edən tədqiqatçılar üçün deyil, beynəlxalq tədqiqat mərkəzləri üçün də aktualdır.

Bu məsələyə maraq, ilk növbədə, Qarabağ münaqişəsinin Ermənistan-Azərbaycan millətlərarası münaqişəsinin dərk edilməsindən irəli gəlməsi və daha geniş geosiyasi proseslər kontekstində nəzərdən keçirilməsi ilə bağlıdır. Bu məsələyə artan marağı bilavasitə beynəlxalq güc mərkəzlərinin Cənubi Qafqazda artan iqtisadi və siyasi maraqları ilə müqayisə etmək olar.

Qərbi beynəlxalq mərkəzləri, xüsusən də Avropada münaqişənin həlli prosesi ilə bağlı daha fəal araşdırmalar aparır, eləcə də orada gedən prosesləri izləyirlər. Sonuncuların tədqiqatları kifayət qədər maraqlı təhlili və münaqişənin həlli perspektivlərinə analitik və proqnozlaşdırıcı yanaşmaları ilə seçilir.

Azərbaycanda məcburi köçkünlərin ümumi sayı 576234 nəfərdir ki, onlardan 570466 nəfəri Azərbaycan türkləri, 4798 nəfəri kürdlər, 357 nəfəri Anadolu türkləri, 516 nəfəri ruslar, 97 nəfəri isə digər azlıqlardandır. Şəhər və rayonlarda ən çox Bakı (153392), Bərdə (49446), Füzuli (50155), Sumqayıt (43679), Ağdam (20609), Sabirabad (17954), Laçın (16986), Tərtər (15065), İmişli (15468) və Yevlax şəhərlərində çoxluq təşkil edir (11559) (Hatəmov V. 2005: s.145).

Yeni ərazilərin iqtisadi potensialından düzgün istifadə əhalinin məskunlaşma səviyyəsini təmin etməlidir. Bütün bunlar Azərbaycanın 2030-cu ilədək olan dövrə Milli Prioritetləri: sosial-iqtisadi inkişafda əksini tapmışdır. Burada deyilir ki, əvvəllər olduğu kimi, yeni ərazilərə qayıdan əhalinin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, rayon ölkənin ən firavan guşələrindən birinə çevrilməlidir. Layiqli həyatı bərpa etmək üçün quruculuğa nail olmaq lazımdır. Bu, stimullaşdırma və sektor tərəfdaşlığının inkişafı əsasında həyata keçirilməlidir. Yeni ərazilərin ölkənin böyük gələcəyinə inteqrasiyasını təmin etməyin tək yoludur.

Ölkəmizdə mövcud olan qaçqın və məcburi köçkünlərin yerləşdirilməsi vəziyyəti cədvəl 5-də öz əksini tapmışdır.

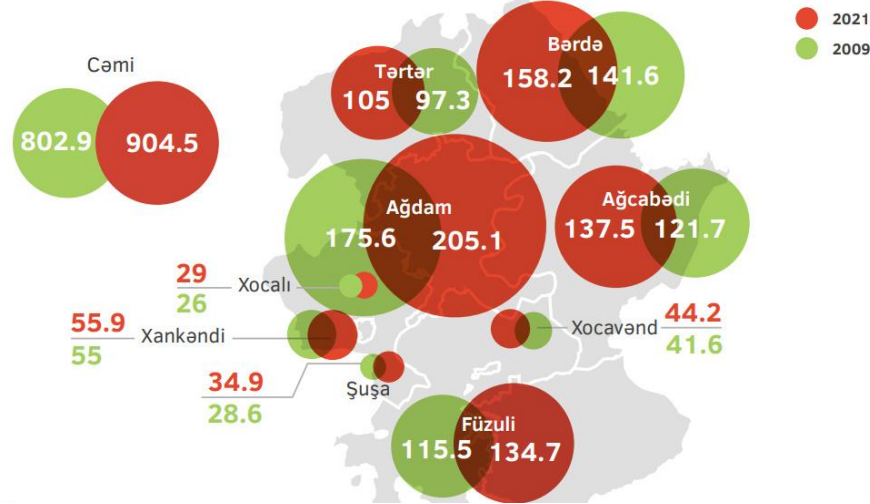
Cədvəl 5: Qaçqınların və Məcburi Köçkünlərin Yerləşmə Vəziyyəti

№	Məcburi köçkünlərin müvəqqəti məskunlaşdıqları rayonlar	ailə	nəfər	Qeyd
1	Biləsuvar rayonu			Azərbaycan Respublikası Prezidentinin müvafiq fərmanlarına əsasən yeni qəsəbələr salınmış və çadır düşərgələri 2003-cü ildə ləğv edilmişdir
	1 №-li çadır düşərgəsi	881	3729	
	2 №-li çadır düşərgəsi	876	3787	
	3 №-li çadır düşərgəsi	892	3730	
	4 №-li çadır düşərgəsi	928	3688	
	5 №-li çadır düşərgəsi	1004	3888	
	Cəmi:	4581	18822	
2	Bərdə rayonu			Azərbaycan Respublikası Prezidentinin müvafiq sərəncamına əsasən yeni qəsəbələr salınmış və çadır düşərgələri 2006-cı ildə ləğv edilmişdir
	1 №-li çadır düşərgəsi	763	2935	
	2 №-li çadır düşərgəsi	751	3066	
	Türk Qızıl Ay çadır düşərgəsi	1487	5662	
3	Ağcabədi rayonu			Dövlət Proqramına uyğun olaraq təzə qəsəbələr salınmış və respublikada olan sonuncu çadır düşərgələri 2007-ci ilin dekabr ayında ləğv edilmişdir
	Türk Qızıl Ay çadır düşərgəsi	792	3030	
	Cəmi:	792	3030	
4	Sabirabad rayonu			Dövlət Proqramına uyğun olaraq təzə qəsəbələr salınmış və respublikada olan sonuncu çadır düşərgələri 2007-ci ilin dekabr ayında ləğv edilmişdir
	Qalaqayın çadır düşərgəsi	1914	8523	
5	Saathl rayonu			Dövlət Proqramına uyğun olaraq təzə qəsəbələr salınmış və respublikada olan sonuncu çadır düşərgələri 2007-ci ilin dekabr ayında ləğv edilmişdir
	1 №-li çadır düşərgəsi	1072	3816	
	2 №-li çadır düşərgəsi	483	1747	
	Cəmi :	1555	5570	
Yekun cəmi:		3110	11133	

Mənbə: <http://idp.gov.az/az/content/8/parent/21>

Cədvəldən görüldüyü kimi, ən çox yaşayış yerlərini məcburən tərk etmiş soydaşlarımız Biləsuvar rayonunda yerləşdirilmişdir.

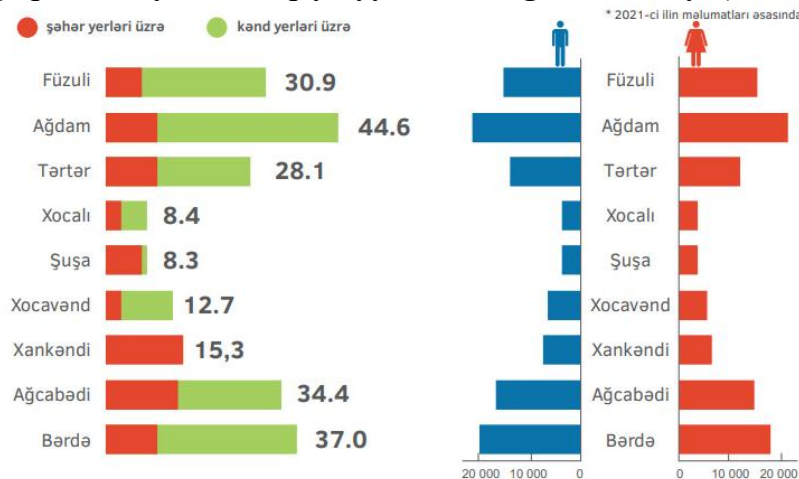
Şəkil 1: Qarabağda inzibati rayonlar üzrə qeydiyyatda olan əhalinin sayı (min nəfər)

Mənbə: <https://ereforms.gov.az/files/review/pdf/az/50106b9302c648fb32645cc9493f2dad>.

Azad edilmiş torpaqların bərpası və əhalinin doğma yurd-yuvasına qayıtması üçün yeni platforma yaradılmışdır. Azad edilmiş ərazilərdə davamlı yaşayış təmin edilməlidir. Bu məqsədlə belə ərazilər cəmiyyətin ən müstəsna, ən firavan və modern yaşayış zəmininə çevrilməli, dayanıqlı yaşayışın modern standartlarına əsas götürən mütabiq yaşamaq üçün şərait təmin edilməlidir. Daimi sakinlər üçün hərtərəfli, təhlükəsiz və sərfəli mənzilin olması vacibdir. Bu məqsədlə yeni bölgələr sərfəli mənzil, müasir yaşayış kompleksləri, modern xidmətlərlə təmin edilməlidir. (<https://az.trend.az/azerbaijan/politics/3374354.html>).

Şəkil 2: Qarabağ iqtisadi rayonunda qeydiyyatda olan gənclərin sayı (14-29 yaş, min nəfər)

Mənbə: <https://ereforms.gov.az/files/review/pdf/az/50106b9302c648fb32645cc9493f2dad>.

Azərbaycan hökuməti tərəfindən işğaldan azad olunmuş torpaqlarımıza Böyük Qayıdışın təmin edilməsi üçün kompleks planlarının hazırlanması ilə bərabər, artıq bu istiqamətdə çox mühüm əməli tədbirlərə başlanılıb. Yeni ərazilərdə

humanitar, sosial-iqtisadi, təşkilati və başqa təxirəsalınmaz məsələlərin həlli, habelə bu sektorda fəaliyyətin əlaqələndirilməsi üçün səlahiyyətli dövlət orqanlarının rəhbərlərindən ibarət Koordinasiya Qərargahı yaradılmışdır. Bundan əlavə, yeni ərazilərdə firavan yaşayış üçün müvafiq şəraitin yaradılması, müasir standartlara cavab verən infrastrukturun inşası, əhalinin yüksək həyat səviyyəsinə uyğun gələn iş yerlərinin açılması və digər məqsədlərlə dövlət hüquqi şəxs kimi Qarabağ Dirçəliş Fondu yaradılıb. Artıq ərazilərdə inzibati idarəetmənin düzgün bərpası, kommunikasiya və nəqliyyat-energetika infrastrukturunun formalaşması yönündə zəruri işlər görülür. Bu tədbirlər yeni ərazilərdə bərpa, məskunlaşma və işlərin tam formada reallaşdırılmasına imkan verəcək (Fikrətzadə F.F., Hacıyeva S.İ. 2020: s.24).

Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin əsas fəaliyyət biri də erməni faşizminin işğaldan azad olunmuş torpaqlarımıza qayıdan əhalinin məqsədyönlü, çevik və aktiv məşğulluğu proqramlarının hazırlanmasıdır. Bu sahədə Beynəlxalq Əmək Təşkilatı (BƏT) ilə əməkdaşlıq təklif edilir. İşğaldan azad olunmuş torpaqlarımıza qayıdan insanların işlə təmin olunması məsələsinin həlli istiqamətində genişmiqyaslı işlər aparılır. Həmçinin, 2021-2025-ci illər üçün Ölkə Proqramı layihəsinin hazırlanmasında BƏT ilə birgə iş aparılması nəzərdə tutulur.

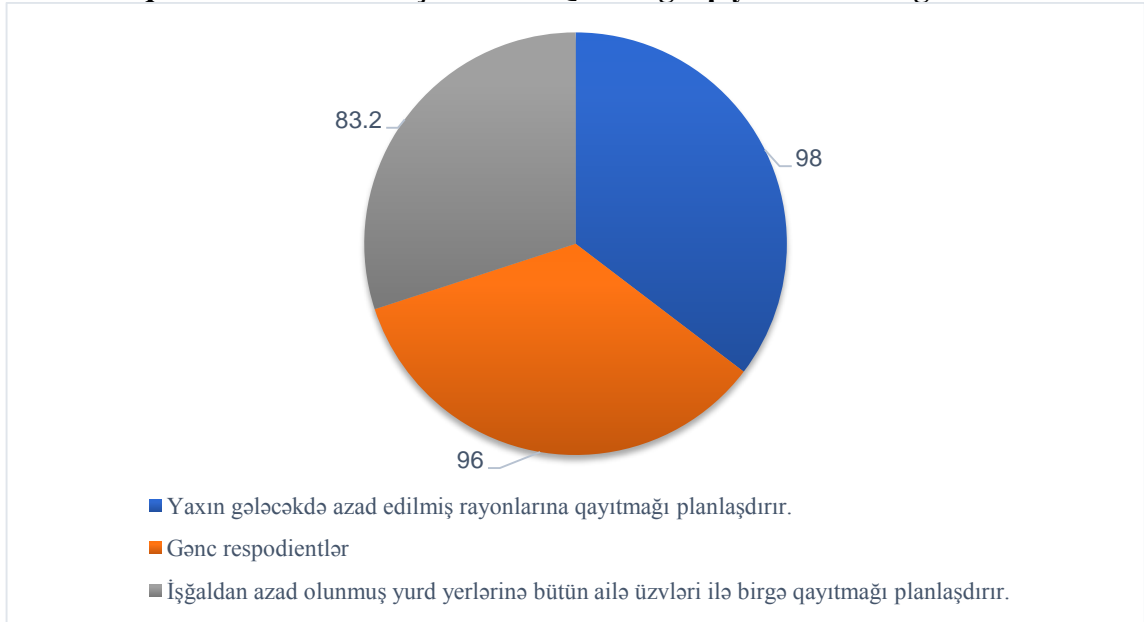
Əhalinin məskunlaşması 4 mərhələdə reallaşdıracaq. Birinci mərhələdə minalardan təmizləmə, zərərin qiymətləndirilməsi, infrastrukturun formalaşdırılması, eyni zamanda kommunal xidmətlərə çıxışın təmin olunması üçün xüsusi şəbəkənin yaradılmasıdır. Üçüncü mərhələ sosial və inzibati binaların tikintisi, dördüncü mərhələ isə vətəndaşlarımızın öz ata-baba yurdlarına qayıdıb məskunlaşmasıdır. Erməni tərəfi tarixi torpaqlarını işğal edərkən ilk dəfə olaraq böyük vandalizm nümayiş etdirmiş, daş-üstə daş qoymamış, bütün infrastrukturunu dağıdıb, yaşayış binalarını, sosial obyektləri, tarixi-dini abidələri və s. Ermənistan burada minlərlə, on minlərlə mina basdırıb. Ancaq indi bizim üç rayonumuzun - Ağdamın, Füzulinin, Zəngilanın mina xəritələri təqdim olunub. Bu, yenidənqurma və reabilitasiya prosesini daha da sürətli edəcəkdir.

Prezident cənab İlham Əliyev və birinci vitse-prezident Mehriban xanım Əliyeva işğaldan azad olunmuş ərazilərə bir çox dəfə səfər ediblər. Onlar bir sıra

infrastruktur layihələrinin təməl qoyulması mərasimi və işlərin gedişi ilə yaxından tanış olmuşlar. Prezident Zəngilan rayonunun Ağalı kəndində ağıllı kənd layihəsinin də təməlini qoyub, tikinti işləri aparılır. Elektrik, istilik enerjisi ilə təminat, qaz xəttlərinin çəkilməsi, xüsusilə yol infrastrukturunun bərpası istiqamətində işlər davam etdirilir. Böyük Qayıdış prosesində Azərbaycana dost ölkələrin şirkətləri də iştirak edir. Prezidentin bu ərazilərə səfərləri göstərir ki, bütün işlər ölkə başçısının tam nəzarətindədir və ən qısa zamanda həyata keçiriləcək. Digər yaşayış məntəqələrində də minatəmizləmə işləri davam etdirilir. Artıq üç rayonun minalanmış ərazilərinin xəritələri Azərbaycana təhvil verilib ki, bu da işləri sürətləndirəcək. Bütün istiqamətlərdə quruculuq işləri aparılır və işğaldan azad edilmiş ərazilərimiz bu gün tikinti meydanına çevrilib. Burada həm yerli, həm də xarici şirkətlər çalışır. Məqsəd eynidir - işğaldan azad edilmiş əraziləri daha müasir şəkildə təchiz etmək, qaçqın-köçkün həyatı yaşamış insanları geri qaytarmaq, onlar üçün rahat və firavan həyat şəraiti yaratmaqdır. İlk olaraq həmin ərazilərə dəymiş ziyanın qiymətləndirilməsi, Ağıllı kənd və Ağıllı şəhər layihələrinin həyata keçirilməsi üçün hazırlıq işləri görülüb. Prezidentin çıxışlarında qeyd olunduğu kimi, Qarabağa qayıdış proqramında dost ölkələrin şirkətlərinin iştirakına icazə veriləcək. Məlum olduğu kimi, bu proseslərdə Türkiyə, İtaliya, İsrail, İngiltərə, Pakistan və digər ölkələrin şirkətləri iştirak edir. Yol infrastrukturunu, elektrik enerjisi təchizatı və digər alternativ enerji mənbələri ilə bağlı layihələndirmə işləri aparılır.

Sosial Araşdırmalar Mərkəzi tərəfindən qeyd edilirdi ki, 2020-ci ilin sentyabr ayının 27-də erməni təxribatları nəticəsində başlayan və ordumuzun əks-hücum əməliyyatına çevrilən müharibənin məcburi köçkün ailələrinin geri qaytarılması planı ilə nəticələnməyi gözlənilirdi. Məcburi köçkünlər arasında onların birgə yaşayışa münasibətini və nəhayət, müharibə illərində Azərbaycan ordusu və dövlətinin xalqın birliyinə münasibətini öyrənmək məqsədilə sorğu keçirilib. Sorğu Qobu qəsəbəsində faktiki olaraq mənzillə təmin edilmiş 464 məcburi köçkün ailəsi arasında telefon vasitəsilə aparılıb. Sorğu 2020-ci ilin 9-13 oktyabr tarixləri arasında aparılmışdır. Sorğunun nəticəsini aşağıdakı kimi vermək olar.

Diaqram 1: Məcburi köçkünlərin Qarabağa qayıtması ilə bağlı fikirləri

Mənbə: <https://stm.az/ru/news/563/qarabaga-qayidis-sorgu-hesabata-dair-press-reviz>

İqtisadiyyatın bütün sahələrində əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi bizim inkişaf potensialımızın reallaşdırılması deməkdir. Bu məqsədə nail olmaq üçün regionlarda fəaliyyət göstərən universitetlərimizin imkanlarından daha fəal istifadə edə bilərik.

Təhlilin aparılması üçün ölkəmizdə əmək bazarının vəziyyəti və işləyənlərin statistikasını araşdıraq. 2019-cu ildə iqtisadiyyatda məşğul olanların sayı ötən ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 1,5% artıb. Mülkiyyət formasına görə dövlət sektorunda çalışanların sayı 1 176,2 min nəfər (iqtisadiyyatda işləyənlərin 25,3 faizi), qeyri-dövlət sektorunda isə 3495,5 min nəfər (iqtisadiyyatda məşğul olanların 74,8 faizi) təşkil edir. Özəl sektorda işləyənlərin sayı dövlət sektorunda işləyənlərin sayından 2 milyon 319,4 min nəfər çoxdur.

Ümumilikdə, 2013-2019-cu illər arasında özəl sektorda çalışanların sayı 5,1% artıb. 2019-cu ildə dövlət sektorunda çalışan işçilərin sayı 2018-ci ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 0,4% azalıb.

Qeyd edək ki, I və II qrup işsizlər, əmək və müharibə əlilləri, işləməyən pensiyaçılar işçi qüvvəsinə daxil edilmir.

Cədvəl 6: Əmək ehtiyatları

İllər	Cəmi	Əmək qabiliyyətli yaşda əmək qabiliyyətli əhalinin sayı	İqtisadiyyatda məşğul olan əmək qabiliyyətli yaşdan yuxarı şəxslər	İqtisadiyyatda məşğul olan yeniyetmələr
2006	4685,8	4530,8	142,8	12,2
2007	4890,5	4736,0	142,2	12,3
2008	4896,2	4740,6	142,6	13,0
2009	4923,0	4767,1	142,7	13,2
2010	5021,2	4865,1	142,8	13,3
2011	5421,3	5304,0	103,8	13,5
2012	5568,5	5444,1	110,6	13,8
2013	5701,6	5569,6	118,9	13,1
2014	5816,8	5681,2	125,5	10,1
2015	5915,7	5773,3	133,9	8,5
2016	6015,0	5875,7	133,1	6,2
2017	6101,2	5974,6	126,6	-
2018	6166,9	6042,0	124,9	-
2019	6230,7	6102,6	128,1	-
2020	6284,8	6150,3	134,5	-

Mənbə: Cədvəl Əmək bazarı Statistik məcmuənin məlumatları əsasında hazırlanmışdır.

Əmək bazarı bazar iqtisadiyyatının vacib elementidir. Digər bazarlardan fərqli olaraq, onun spesifikliyi ondadır ki, burada müqavilə münasibətlərinin obyektivi insanın əmək qabiliyyətidir. Buna əsaslanaraq, mülkiyyət formalarının müxtəlifliyinə, işçi qüvvəsinin heterojenliyinə və maraqlarına görə ictimai istehsal sferasında işçilərin işə götürülməsi və istifadəsi ilə bağlı cəmiyyətdə sosial və əmək münasibətlərinin məcmusu kimi müəyyən edilə bilər. Əmək bazarının özünütənziplənməsini nəzərdə tutur. Özünütənziplənmə mexanizminin elementləri müəyyən edilmiş bazarda tələb və təklif, işçilər və işəgötürənlər arasında rəqabət və əmək haqqıdır. Bu mexanizm nəticəsində məşğulluğun səviyyəsi və nisbəti, əmək haqqının miqdarı, işsizliyin ölçüsü və strukturu müəyyən edilir. Həmçinin, əmək bazarında tələb dövlətin əmək ehtiyatlarına istənilən qiymətə olan tələbinin məcmusudur və əmək bazarında təklif isə işçilərin əmək ehtiyatlarının bütün mümkün qiymətlərlə məcmu təklifidir.

Əmək bazarını formalaşdıran amilləri obyektiv və subyektiv amillərə bölmək olar. Obyektiv amillərə demoqrafik proseslər və yeni iş yerlərinin sayı daxildir. İnsan amili müasir istehsalın təyinedici resursudur. Əmək qabiliyyətli yaşda olan

insanların sayı, onların sağlamlığının keyfiyyəti cəmiyyətin sosial-iqtisadi baş verən bütün proseslərə böyük təsir göstərən obyektiv amillərdir.

Cədvəl 7: 2015-2020-ci illər üçün region üzrə əmək bazarı göstəriciləri

	2005	2010	2015	2017	2018	2019	2020
Əhalinin orta illik sayı – min nəfər	8500,3	9054,3	9649,3	9854,0	9939,8	10024,3	10093,1
İqtisadi fəal əhalinin sayı ¹⁾ - min nəfər	4380,1	4587,4	4915,3	5073,8	5133,1	5190,1	5252,5
Məşğul əhalinin sayı ²⁾ - min nəfər	4062,3	4329,1	4671,6	4822,1	4879,3	4938,5	4876,6
o cümlədən mülkiyyət növləri üzrə:							
dövlət	1229,8	1142,7	1176,1	1158,4	1154,9	1156,8	1123,2
qeyri-dövlət	2832,5	3186,4	3495,5	3663,7	3724,4	3781,7	3753,4
İşsiz əhalinin sayı, ³⁾ min nəfər	317,8	258,3	243,7	251,7	253,8	251,6	375,9
Dövlət məşğulluq agentliyinin yerli qurumlarında rəsmi işsiz statusu verilmiş şəxslər, nəfər	56343	38966	28877	38481	20088	81272 ⁴⁾	...
onlardan işsizliyə görə müavinət alanlar	2087	87	1543	6974	1117 ⁵⁾	540 ⁵⁾	727
Məşğul qadınların sayı - min nəfər	1957,6	2101,7	2263,4	2319,3	2349,9	2381,7	2351,5
Muzdlu işçilərin sayı ²⁾ – min nəfər	1297,1	1382,9	1502,5	1525,0	1551,7	1646,6	1698,7
Muzdlu işçilərin orta aylıq nominal əməkhaqqı - manat	123,6	331,5	466,9	528,5	544,6	635,1	707,7
Kadrların peşə hazırlığı, nəfər	5254	4792	7453	4502	5629	5130	3478
İxtisaslarını artırmış rəhbər işçi və mütəxəssislərin sayı - nəfər	10022	22326	13045	11499	17676	26037	14122
İşçilərin peşə hazırlığının artırılmasına çəkilən xərclərin ümumi əmək xərclərində xüsusi çəkisi, faizlə	...	0,09	0,11	0,08	0,10	0,08	0,04

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/demography/>

Bu problemin iqtisadi tərəfi ilə yanaşı, sosial tərəfləri də önəmlidir. Rayon əhalisinin ümumi tərkibində əmək qabiliyyətli əhalinin nisbətinin yüksək olması əlillər hissəsinin aşağı yüklənməsindən xəbər verir və rayonun və respublikanın büdcəsinə, o cümlədən büdcəyə vəsaitlərin daxil olması üçün müvafiq şərait yaradır. Bildiyiniz kimi, bu fondun vəsaiti həm pensiya ilə bağlı əhaliyə müxtəlif ödənişlər,

həm də müxtəlif risklərin, məsələn, uzun sürən xəstəlik, doğuş, ailə başçısını itirmə və s. İşçi qüvvəsinin sayının artması iqtisadi fəal əhalinin artmasına imkan yaratmışdır, yəni iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində çalışan işçi qüvvəsinin bir hissəsidir. Fəal əhalinin sayı 2015-ci ildəki 237 min nəfərdən 2020-ci ildə 248,2 min nəfərə yüksəlmişdir. Hesabat dövründə əhalinin bu kateqoriyasında artım 8,2 faiz təşkil etmişdir ki, bu da rayonun əmək ehtiyatlarının artımından 5,8 faiz azdır. Əhalinin məşğulluq səviyyəsi əhəmiyyətli dərəcədə azalmasa da, 2015-ci ildəki 50,6%-dən 2020-ci ildə 49,6%-ə qədər davamlı olaraq yüksək səviyyədə qalır. Bu göstərici əhalinin iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində fəal iştirakına yaxşı sübutdur.

Cədvəl 8: Qarabağ iqtisadi rayonunda demografik göstəricilər

	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Nəfər						
Əhalinin sayı (ilin sonuna, min nəfər)	868,9	878,3	885,9	893,0	900,3	904,5
Təbii artım	9709	8872	7201	6777	7188	4130
Doğulanlar	13882	13287	11672	11281	11595	10400
Ölənələr	4173	4415	4471	4504	4407	6270
<i>o cümlədən:</i>						
1 yaşadək ölənlər	93	102	114	114	107	82
Nikahlar	5572	4967	5083	5091	5332	3060
Boşanmalar	1102	1095	1250	1227	1438	1234
Əhalinin hər 1000 nəfərinə						
Təbii artım	12,9	11,6	9,3	8,7	9,1	5,2
Doğulanlar	18,4	17,4	15,1	14,5	14,7	13,1
Ölənələr	5,5	5,8	5,8	5,8	5,6	7,9
<i>o cümlədən:</i>						
1 yaşadək ölənlər ¹⁾	6,5	7,2	8,7	10,1	9,2	7,9
Nikahlar	7,4	6,5	6,6	6,5	6,8	3,9
Boşanmalar	1,5	1,4	1,6	1,6	1,8	1,6

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/regions/>

İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə əhalinin məskunlaşmasını tədqiq edən alimlər qeyd edir ki, müharibə illərində öz doğma torpaqlarından qaçqın düşmüş əhalinin əksər hissəsi (72.5%) Qarabağ iqtisadi rayonunda, 27.5%-i isə Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunda yerləşdiriləcəkdir (cədvəl 9). Öz doğma yurdlarında

məskunlaşacaq əhalinin cinsi tərkibinə nəzər salsaq, görürük ki, Qarabağda məskunlaşacaq əhalinin 49,5 faizini kişilər, 50,5 faizini qadınlar təşkil edəcək, Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunda isə bu göstəricilər müvafiq olaraq 49,6 faizi kişilər və 50,4 faizi isə qadınlar olacaq (İbrahimov İ., 2022).

Cədvəl 9: 2020-ci ilə Azərbaycan Respublikasının Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonları üzrə əhalinin orta illik sayı (min nəfər)

İqtisadi rayonlar	Cəmi	O cümlədən		Şəhər əhalisi	Kənd əhalisi
		Kişilər	qadınlar		
Respublika üzrə O cümlədən	10093,1	5040,9	5052,2	5348,8	4744,3
Qarabağ iqtisadi rayonu	902,4	449,0	453,4	300,1	602,3
Xankəndi şəhəri	55,9	27,1	28,8	55,9	-
Ağcabədi şəhəri	137,1	71,5	65,6	50,5	86,6
Ağdam rayonu	204,6	99,9	104,7	46,1	158,5
Bərdə rayonu	157,9	80,3	77,6	40,3	117,6
Füzuli rayonu	134,3	65,8	68,5	32,5	101,8
Xocalı rayonu	28,9	14,1	14,8	9,8	19,1
Xocavənd rayonu	44,1	21,4	22,7	9,6	34,5
Şuşa rayonu	34,8	16,8	18,0	25,2	9,6
Tərtər rayonu	104,8	52,1	52,7	30,2	74,6
Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu	342,4	170,0	172,4	71,1	271,3
Cəbrayıl rayonu	82,0	40,2	41,8	13,6	68,4
Kəlbəcər rayonu	94,4	47,1	47,3	13,7	80,7
Qubadlı rayonu	41,7	20,5	21,5	9,5	32,2
Laçın rayonu	78,9	40,0	38,9	13,9	65,0
Zəngilan rayonu	45,4	22,2	23,2	20,4	25,0

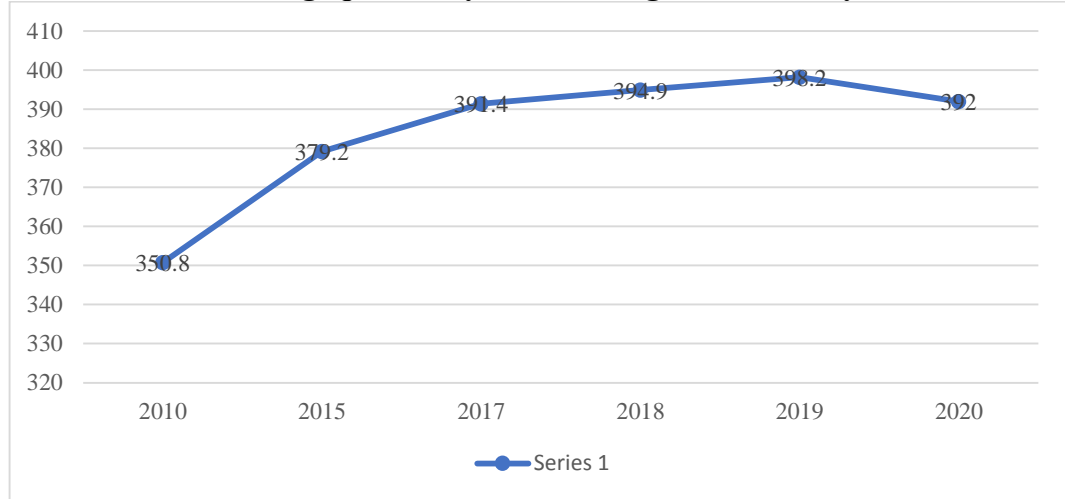
Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/regions/>

Cədvəldən göründüyü kimi, 2020-ci ildə Qarabağ iqtisadi rayonunun əhalisi ölkə əhalisinin 8.9%-ni təşkil edirdi ki, bunlardan 33% şəhər əhalisinə, 67% isə kənd əhalisinə aiddir. Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunun əhalisi isə Azərbaycan Respublikası əhalisinin 3.4% təşkil edirdi ki, əhalinin 20.8% şəhərlərdə, 79.2% isə kəndlərdə məskunlaşmışdır. Qarabağ iqtisadi rayonunun əhalisinin rayon və şəhərlər üzrə sayca strukturuna nəzər yetirək: Ağdam rayonunun əhalisi 22.7%, Bərdə rayonunun əhalisi 17.5%, Füzuli rayonunun əhalisi 14.9%, Ağcabədi şəhərinin əhalisi 15.2%, Tərtər rayonunun əhalisi 11.6%, Xankəndi şəhərinin əhalisi 6.2%,

Xocavənd rayonunun əhalisi 4.9%, Şuşa rayonunun əhalisi 3.9%, Xocalı rayonunun əhalisi isə 3.2% təşkil edirdi.

Qarabağ iqtisadi rayonunda məşğul əhalinin sayı haqqında məlumatı qrafik 1-dən əldə edə bilərik.

Qrafik 1: Qarabağ iqtisadi rayonunda məşğul əhalinin sayı, min nəfər

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/labour/>

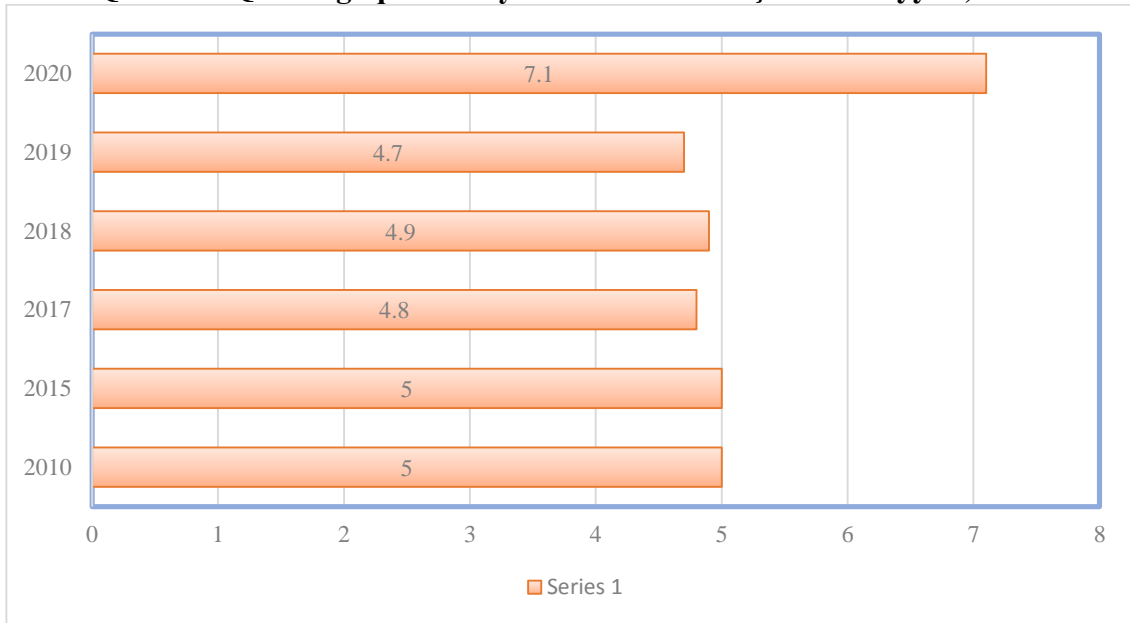
Qrafik 1-i təhlil etsək görərik ki, 2010-cu illə müqayisədə, 2020-ci ildə Qarabağ iqtisadi rayonunda məşğul əhalinin sayında 11.2% artım olmuşdur, lakin 2019-cu ilin statistik göstəricilərinin təhlili göstərir ki, 2020-ci ildə Qarabağ iqtisadi rayonunda məşğul əhalinin sayı 2%-ə yaxın azalmışdır ki, bunun səbəbi kimi bütün dünyada yayılan COVID-19 pandemiyası və II-ci Qarabağ müharibəsinin olmasıdır.

Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunda 2010-cu ildə məşğul əhalinin sayı 140.4 min nəfər, 2019-cu ildə 160.9 min nəfər, 2020-ci ildə isə 157 min nəfər təşkil etmişdir. 2010-cu ilə nisbətən 2020-ci ildə məşğul əhalinin sayında 11.8% artım olmuşdur, lakin 2019-cu illə müqayisədə məlum səbəblərdən məşğul əhalinin sayında 2%-ə yaxın azalma müşahidə olunur. Sözsüz ki, Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarda əhalinin məskunlaşması prosesi baş verdikcə, məşğul əhalinin sayında da artım olmasını proqnozlaşdırıla bilərik.

Növbəti qrafikdə Qarabağ iqtisadi rayonunda əhalinin işsizlik səviyyəsini əks edən məlumatlar əks olunub (qrafik 2). Qrafikin təhlilindən görünür ki, 2020-ci ildə Qarabağ iqtisadi rayonunda işsizlik səviyyəsi 7,1 % olmuşdur, 2010-cu illə

müqayisədə 5 %, 2019-cu ildə isə 4,7 % faiz təşkil etmişdir. 2019-cu illə müqayisədə işsizlik səviyyəsi 2,4 % artmışdır.

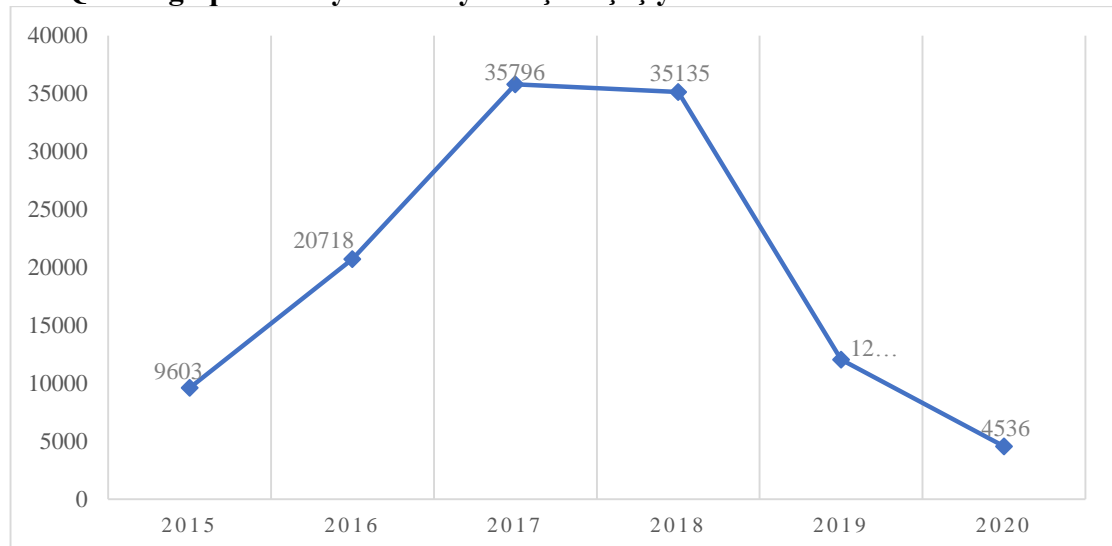
Qrafik 2: Qarabağ iqtisadi rayonunda əhəlinin işsizlik səviyyəsi, %-lə

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/labour/>

Qrafik 3 Qarabağ iqtisadi rayonunda yeni açılmış iş yerlərini əks etdirir, şübhəsiz ki, minatəmizləmə işlərinin yekunlaşması yeni iş yerlərinin açılması prosesini intensivləşdirəcək.

Qrafik 3: Qarabağ iqtisadi rayonunda yeni açılmış iş yerləri

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/regions/>

Hesabat dövrünə baxsaq 2020-ci ildə açılan iş yerlərinin sayı 4536, 2019-cu ildə 12029, 2018-ci ildə 35135 təşkil etmişdir. 2020-ci ildə yeni açılan iş yerlərinin sayı 2019-cu illə müqayisə etsək görürük ki, 3,7 dəfə azalmışdır.

Əhalinin yaş strukturunda daha dinamik proseslər müşahidə olunur. Aşağıdakı cədvəl göstərir ki, 0-14 yaşlı əhalinin xüsusi çəkisi nəzərdən keçirilən dövrdə 13%, 65 yaşdan yuxarı olanlar isə 16,4% azalıb. 15-64 yaşlarında müsbət proses müşahidə olunur. Bu, əmək qabiliyyətli əhalinin yaşıdır. Bu yaş kateqoriyasında əhalinin sayı 6,9% artıb.

Cədvəl 10: Rayon əhalisinin yaş göstəriciləri

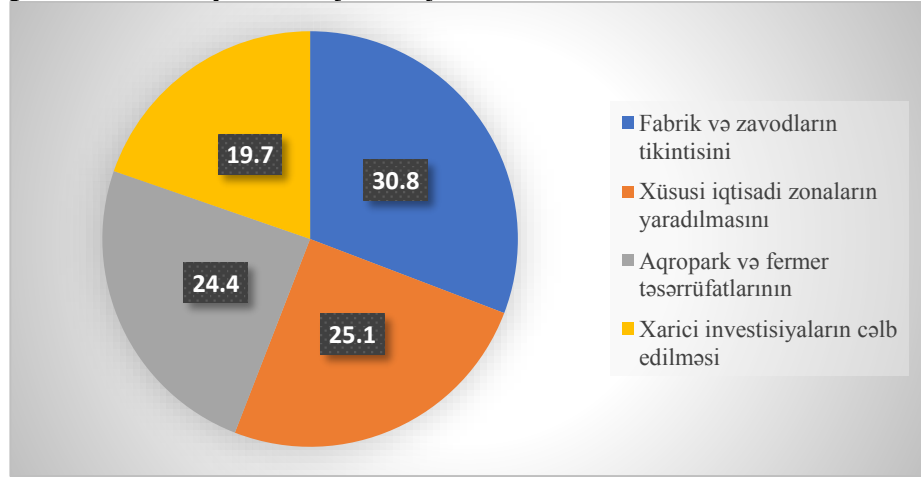
Yaş qrupları	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Cəmi	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
<i>o cümlədən yaş qrupları üzrə:</i>							
0-4	8,9	8,8	8,5	8,1	7,7	7,4	6,9
5-9	6,9	7,3	7,8	8,2	8,3	8,4	8,4
10-14	6,6	6,4	6,3	6,3	6,4	6,6	7,0
15-19	7,6	7,1	6,8	6,6	6,5	6,3	6,2
20-24	9,4	9,0	8,6	8,1	7,6	7,2	6,8
25-29	9,8	9,7	9,6	9,4	9,2	8,9	8,6
30-34	8,5	8,7	8,9	9,0	9,2	9,3	9,3
35-39	7,1	7,3	7,5	7,7	7,9	8,1	8,3
40-44	6,5	6,3	6,3	6,3	6,5	6,7	7,0
45-49	6,8	6,8	6,6	6,5	6,2	6,1	6,0
50-54	6,9	6,8	6,7	6,6	6,5	6,4	6,4
55-59	5,6	6,0	6,2	6,4	6,5	6,4	6,3
60-64	3,4	3,6	3,9	4,2	4,7	5,0	5,4
65-69	2,0	2,3	2,5	2,7	2,8	3,0	3,1
70 və yuxarı	4,0	3,9	3,8	3,9	4,0	4,2	4,3

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/demography/>

Nəzərdən keçirilən tendensiya bir çox cəhətdən respublikada son 5 ildə müşahidə olunan yüksək doğum səviyyəsinin nəticəsidir. Ümumiyyətlə, son 40 ildə müşahidə olunan uzunmüddətli tendensiya respublikada əhalinin doğum səviyyəsinin aşağı düşməsindən xəbər verir. Məsələn, əgər 1960-70-ci illərdə respublikada orta hesabla bir qadın-anaya ən azı 3 uşaq düşürdüsə, hazırda 2-yə yaxın uşaq düşür. Yaxın 20-30 ildə respublika iqtisadiyyatı zəruri kədr potensialı ilə təmin edilir ki, bu kadrlar zaman keçdikcə tədricən daha yaşlı yaş qruplarına keçəcək və pensiya yaşına yaxınlaşacaq. Bu amil sosial-iqtisadi təkmiləşdirilməsinin uzunmüddətli proqnozlarında nəzərə alınmalıdır.

Keçirilən anket sorğunu aşağıda göstəridiyi kimi nəzərdən keçirmək olar. Sorğu 426 respondentin arasında keçirilmişdir.

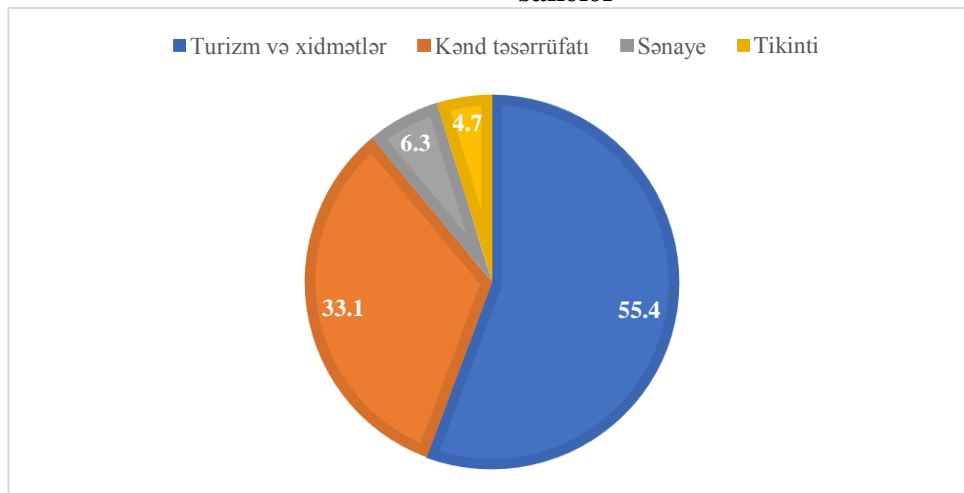
Diaqram 2: Respondentlərin iqtisadi rayonda yaradılmasını zəruri hesab etdikləri sahələr

Mənbə: müəllifin keçirdiyi sorğu əsasında

426 respondentin iştirak etdiyi sorğunun nəticələrinə görə, respondentlərin 30,8 faizi işğaldan azad olunmuş ərazilərdə işgüzar fəallığı artırmaq üçün fabrik və zavodların tikintisinin zəruri olduğunu düşünür. Respondentlərin daha 25,1%-i rayonda xüsusi iqtisadi zonaların yaradılmasını, 24,4%-i aqropark və fermer təsərrüfatlarının, 19,7%-i xarici investisiyaların cəlb edilməsinin zəruriliyini qeyd edib.

Diaqram 3: Respondentlərin iqtisadi rayonda inkişaf etdirilməsi zəruri hesab etdikləri sahələr

Mənbə: müəllifin keçirdiyi sorğu əsasında

Bununla yanaşı, respondentlərin 55,4%-i iqtisadi baxımdan işğaldan azad olunmuş ərazilərdə turizm və xidmətlərin inkişafının ən əlverişli olduğunu hesab

edir. Respondentlərin 33,1 faizi kənd təsərrüfatının, 6,3 faizi sənayenin, 4,7 faizi tikintinin, qalanları isə digər sahələrə üstünlük verib.

Beləliklə, apardığımız araşdırmaları ümumiləşdirərək, belə qənaətə gəlmək olar ki, işğaldan azad olunmuş ərazilərin məskunlaşması regionun və ölkənin iqtisadiyyatında müsbət dinamika yaradacaq, yeni iş yerlərinin açılmasına, əhəlinin məşğulluq göstəricilərinin yaxşılaşdırılmasına, gəlirlərin artmasına və insanların sosial problemlərinin həllinə təsir edəcək. Bunun üçün Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarına xarici investisiyalar cəlb olunmalı, yeni istehsal müəssisələri açılmalı, fermer təsərrüfatları inkişaf etməli, xidmət sektorunun, xüsusilə, turizm sahəsinin inkişafına diqqət yetirilməlidir.

III FƏSİL. İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ RAYONLARIN İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ

3.1. İşğaldan azad olunmuş ərazilərin inkişafı problemləri

Apardığımız təhlilləri ümumiləşdirərək, belə nəticəyə gələ bilərik ki, Qarabağ regionunun inkişafında bir sıra problemlər mövcuddur. Bu problemlər ərazinin silahdan tam təmizlənməsi, regionda əhalinin məskunlaşması və əmək bazarının formalaşması, şəhər və kəndlərin bərpası, infrastrukturun inkişafı, yeni yolların çəkilməsi, enerji təchizatı, yeni şirkətlərin ərazidə inşası, xarici sərmayələrin cəlb edilməsi, Qarabağda mütərəqqi xarici şirkətlərlə birgə müəssisələrin yaradılması, yeni iş yerlərinin açılması, ticarətin inkişafı və əhalinin normal fəaliyyəti üçün müvafiq şəraitin yaradılmasıdır. Bu problemlərdən əsas infrastruktur təminatı problemidir. 30 illik işğal altında olan ərazilərimizin əksər hissəsində infrastruktur tam və ya qismən dağıdılmışdır. Ərazilərin əksər hissəsi düşmən tərəfindən minalanmışdır ki, bu da Qarabağda əhalinin məskunlaşması prosesini xeyli ləngidir, hələ də bu ərazilərdə minaların partlaması səbəbindən şəhid veririk. Sözsüz ki, məskunlaşmanın və iqtisadi inkişafın ilkin şərti ərazilərimizin minalardan tam təmizlənməsidir.

İnfrastrukturun bərpası yolların inşası ilə başlayır. Əhmədbəyli-Alxanlı-Füzuli-Şuşa yolunun tikintisi Azərbaycan Prezidentinin sərəncamı ilə həyata keçirilir. Bu yolun tikintisi nəticəsində Şuşaya gedən yolların sayı üçə çatacaq. Bundan əlavə, Toğanalı-Kəlbəcər yolunun tikintisi layihəsinə başlanılıb. Yeni yol daha sonra Laçına qədər uzadılacaq. Ona görə də Kəlbəcər və Laçın rayonlarının şimal və cənubunda nəqliyyat infrastrukturunu yaradılacaq. Məhdud Laçın dəhlizi ilə müqayisədə yeni rayonları Azərbaycanın digər rayonları ilə birləşdirən inkişaf etmiş nəqliyyat şəbəkəsi qurulacaq. Qarabağın yenidən qurulması strategiyasına uyğun olaraq, sərnişin, yük daşıma və turizm imkanlarının artırılması üçün Füzuli və Kəlbəcər-Laçın ərazilərində beynəlxalq hava limanının tikintisi nəzərdə tutulub.

Füzulidə tikilən beynəlxalq hava limanı 2021-ci ilin oktyabr ayında rəsmi olaraq fəaliyyətə başlamışdır. Qısa zaman ərzində beynəlxalq hava limanının inşası göstərir ki, dövlətimiz Qarabağın iqtisadi dirçəlişinə xüsusi diqqət yetirir. 2021-ci

ilin aprel ayından isə işğaldan azad edilmiş ərazilərdə ikinci beynəlxalq hava limanının tikintisinə başlanmışdır, Zəngilanda inşa olunan beynəlxalq hava limanının 2022-ci ildə istifadə üçün təhfil veriləcəyi gözlənilir.

Həmçinin Horadiz-Füzuli və daha sonra Füzuli-Şuşa və Horadiz yolunun işğaldan azad edilmiş ərazilərində dəmir yollarının çəkilməsi nəzərdə tutulur. Ağdam-Xankəndi dəmir yolunun fəaliyyətinin bərpası ilə işğaldan azad edilmiş bütün ərazilər Azərbaycanın nəqliyyat şəbəkəsinə, sonra isə beynəlxalq nəqliyyat şəbəkəsinə inteqrasiya olunacaq.

Regionda mövcud olan problemlərdən biri də enerji təchizatı problemidir. Ümumiyyətlə, Qarabağ ərazisində enerji potensialı yüksəkdir. Cəbrayıl və Zəngilan rayonlarında günəş enerjisinin ən böyük potensialı, Laçın və Kəlbəcər rayonları isə külək enerjisi üçün zəngin potensiala malikdir.

Bildiyiniz kimi, xarici enerji şirkətləri son illərdə yaşıl enerji meylinin fonunda bərpa olunan enerji mənbələrinə sərmayə qoymağa və karbohidrogen layihələrindən uzaqlaşmağa üstünlük verirlər. Eyni BP şirkəti, məsələn, 2050-ci ilə qədər layihələrində sıfır karbohidrogen emissiyasına nail olmaq, yəni faktiki olaraq yaşıl enerjiyə keçmək niyyətindədir. Beynəlxalq enerji şirkətləri Qarabağda bərpa edilən enerji mənbələrindən istifadə gözləntiləri ilə infrastrukturunu artıq qurulacaq enerji layihələrinə sərmayə yatırmağa maraq göstərir.

Qarabağda enerji resurslarının coğrafi bölgüsü fərqlidir. Ən böyük su ehtiyatı Tərtər və Cəbrayıl yərləşir, günəş enerjisinin potensialından istifadə Cəbrayıl, Füzuli və Zəngilanda, külək enerjisi potensialı Kəlbəcər və Laçında, geotermal enerji isə rayonun ərazisində mümkündür. Qarabağın dağlıq ərazilərində enerji istehsalı üçün əsasən ətraf rayonların ehtiyatlarından istifadə edilirdi.

Əvvəllər Qarabağda 36 su elektrik stansiyası fəaliyyət göstərmiş, 187,5 meqavat elektrik enerjisi istehsal edib. Qarabağın yenidən qurulması və reinteqrasiyası çərçivəsində Azərbaycan bu ərazinin ölkənin enerji şəbəkəsinə uğurla inteqrasiyasını təmin edəcək. (Muradov Ş. Azərbaycanın əmək potensialının və ondan istifadənin sosial-iqtisadi strategiyası)

İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə mövcud problemlərdən biri də regionun su təchizatı problemidir. İllərdir işğal altında olan torpaqlarımızda ekoloji terror baş verir. Su təminatı probleminin həll olunması Qarabağda kənd təsərrüfatının rekonstruksiyasına yardım edəcək, əkin sahələrinin bərpasına, torpaqların becərilməsinə təkan verəcək (İbrahimov İ, 2022, s.41).

Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında tarixən kənd təsərrüfatı inkişaf etmişdir. Təbii ki, bu ərazilərin gələcək inkişafı da ilk olaraq aqrar sahənin inkişafı ilə bağlıdır. Bu məqsədlə, ilk olaraq, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə kənd təsərrüfatında mövcud olan problemləri aşkarlayıb, onların həllinə fokuslanmaq lazımdır.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə kənd təsərrüfatının bərpası üçün müəyyən işlər görülməlidir, o cümlədən:

-torpaq ehtiyatları təhlil olunmalı və qiymətləndirilməli, deqradasiyaya uğramış torpaqların siyahısı tutulmalı, torpaqların düzgün istifadəsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir;

- işğaldan azad edilmiş ərazilərin potensialı və tarixi inkişafı nəzərə alınmaqla, bu torpaqlarda əkinçilik, bitkiçilik və heyvandarlıq sahələri yenidən bərpa olunmalıdır;

-bitkiçilik sahəsinin inkişafı üçün torpaqlar minalardan təmizlənməli, torpaqların münbitliyi təhlil olunmalı, bitkiçilik sahəsi yeni texnologiya ilə təchiz olunmalı, sahənin inkişafı üçün ixtisaslı mütəxəssislər cəlb olunmalıdır;

-heyvandarlıq sahəsindəki problemləri həll etmək üçün yeni təsərrüfatlar, fermalar, fabriklər tikilməli və müasir avadanlıqlarla təchiz olunmalı, regionda yem bazası yaradılmalı, heyvandarlıq məhsullarının istehsalı bazar münasibətlərinin şərtlərini və tələbi nəzərə almaqla həyata keçirilməlidir;

-aqrar xidmətlərin göstərilməsi bərpa olunmalı, lizinq qaydaları sadələşdirilməli, sahibkarlıq fəaliyyəti inkişaf etməli, aqrotexniki xidmətlər şəbəkəsi yaradılmalıdır.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə işğaldan əvvəl mövcud olan ixtisaslaşmanı nəzərə almaq zəruridir (cədvəl 11).

Cədvəl 11: İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə işğaldan əvvəl ixtisaslaşma istiqamətləri

Rayonlar	İxtisaslaşma
Kəlbəcər	Heyvandarlıq, tərəvəzçilik, meyvəçilik
Xocalı	Kartofçuluq, heyvandarlıq
Cəbrayıl	Heyvandarlıq, üzümçülük, baramaçılıq
Laçın	Heyvandarlıq, taxılçılıq, bağçılıq
Qubadlı	Heyvandarlıq, arıçılıq, baramaçılıq, üzümçülük
Füzuli	Taxılçılıq, qoyunçuluq, üzümçülük
Xocavənd	Heyvandarlıq, üzümçülük, quşçuluq
Şuşa	Heyvandarlıq, meyvəçilik, quşçuluq
Zəngilan	Heyvandarlıq, taxılçılıq, üzümçülük, arıçılıq, baramaçılıq
Ağdam	Heyvandarlıq, pambıqçılıq, taxılçılıq

Mənbə: İbrahimov İ, 2022, s.47

İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə mövcud olan problemlərdən biri də ixtisaslı kadr təminatı problemidir. Bu problemin həlli üçün Qarabağda təhsilin inkişaf etdirilməsi, məktəblərin, liseylərin, peşə məktəblərinin, ali təhsil müəssisələrinin yaradılması, insan kapitalının formalaşdırılması zəruridir. Ağdamda yaradılacaq Qarabağ Universitetinin insan kapitalının inkişafında müstəsna rolu olacaq, o, müasir tələblərə cavab verər, rəqəmsal texnologiyalardan geniş istifadə edən, tələbə mərkəzli ali təhsil ocağına çevriləcək. Qarabağ universitetinin yaradılması qonşu rayonlardan da gənclərin regiona cəlb edilməsini təmin edərək gələcəkdə regionun inkişafında mühüm təkanverici amil kimi çıxış edə bilər.

3.2. Qarabağ iqtisadi rayonunun inkişafı perspektivləri

Son illər ölkəmizin hərtərəfli inkişafından danışarkən qeyd etmək ki, Azərbaycan Respublikası özünün ən şərəfli dövrünü yaşayır. Bu gün Azərbaycan həm siyasi qüvvədir, həm də iqtisadi qüvvədir, güc və xalqın birliyi, hərbi güc və regionun əsas həm siyasi həm də iqtisadi iştirakçısıdır. Azərbaycan xalqının mərd oğullarının 44 günlük müharibədə möhtəşəm zəfəri regionda mövcud olan güc bölgüsünü dəyişdi. Füzuli, Qubadlı, Cəbrayıl, Zəngilan rayonlarının, Xocavənd rayonunun hissəsinin, Suqovuşan qəsəbəsinin, eyni zamanda Murovdağ silsiləsinin və Şuşa şəhərinin azad edilməsi bu ərazilərin inkişafı üçün yeni eranın başlanğıcı oldu.

Prezident İlham Əliyevin fikrlərində söylədiyi kimi: qələbə tarixdə əbədi qalacaq. Qələbə dünyaya sübut etdi ki, bizim sözüümüz əməlimizə uyğundur. İşğal olunmuş bütün torpaqlarda vandalizm aktları törədilib, bütün tarixi abidələrimiz dağıdılıb, bütün yaşayış binalarımız dağıdılıb, Ağdam, Füzuli şəhərləri, kəndlər, Cəbrayıl şəhərləri yoxdur. Qubadlı və Zəngilanda isə yalnız erməni işğalçılarının yerləşdiyi bir neçə bina qalıb. Daha çox Laçın və Kəlbəcər rayonlarında qanunsuz məskunlaşmalar həyata keçirilib. Amma Ermənistan bu bölgələrdən çıxması üçün verilən müddətdə onlar bu yerləri də dağıdıblar, öz barbarlıqlarını bütün dünyaya nümayiş etdirdilər. Bu vəhşiliklərin, qəddarlığın bəlkə də bütün tarixdə analoqu yoxdur. Hətta İkinci Dünya Müharibəsində də işğalçı qüvvələr belə vəhşiliyə yol verməmişdilər.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərin yenidən bərpa olunması üçün Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” təsdiq olunmuşdur (2021-ci il). Bərpa olunma və inkişaf planı mərhələli şəkildə həyata keçiriləcək.

Birinci mərhələ şübhəsiz ki, təhlükəsizlik və idarəetmədir. Bütün azad edilmiş ərazilər minalardan və partlayıcı qalıqlardan təmizlənməlidir. Təmizlənmə işləri tam aparılmadan, regionda bərpa və əhalinin məskunlaşması təhlükələrlən üzləşə bilər. Qarabağda hökumət strukturlarını və ictimai institutlar yenidən konfigurasiya ediləcək.

İkincisi, infrastrukturun yenidən qurulmasıdır. Ağıllı şəhərin baş planları beş komponent əsasında hazırlanıb: mənzil, istehsal, sosial xidmətlər, ağıllı kənd təsərrüfatı və alternativ enerji.

Azərbaycan artıq Zəngilan rayonunda ağıllı kəndin pilot layihəsinə başlayıb. Gələn ilin əvvəlinə qədər ilkin olaraq 200 fərdi ev az təsirli və dayanıqlı materiallar və texnologiyalarla tikiləcək.

Üçüncüsü, hökumət öz doğma torpaqlarına geri qayıdan əhali üçün sosial xidmətlər şəbəkəsi yaradacaq. Dördüncüsü, iqtisadi inteqrasiyadır. İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə iqtisadiyyatın bərpası və davamlı inkişafı əsas diqqəti istehsal, kənd təsərrüfatı, turizm və digər sahələrin inkişafı üçün əlverişli biznes mühitinin və

şəraitin yaradılmasına, o cümlədən regional əməkdaşlığın təşviqinə və özəl investisiyaların cəlb edilməsinə yönəldəcək.

İqtisadiyyatın yenilənməsi üçün dörd regional qovşaq diqqət mərkəzində olacaq: Ağdamda sənaye mərkəzi (Sovet dövründə Azərbaycanın sənaye ürəyi); Cəbrayıl da logistika və ticarət mərkəzi; Kəlbəcərdə mədəniyyət mərkəzi (böyük qızıl yataqlarına malikdir).

Qarabağ bölgəsində istər yerli, istərsə də xarici sahibkarlar üçün əlverişli investisiya mühitinin yaradılması üçün bir çox tədbirlər hazırlanır. Bunlara yeni investisiya təşviqi mexanizmləri, güzəştli maliyyələşdirmə alətləri, güzəştli vergi rejimi və tarif dərəcələri, habelə sosial ödənişlərin ödənilməsi üçün subsidiyalar daxildir.

Hazırda Azərbaycanda 5 sənaye parkı və 50-dən çox aqropark dövlət-özəl tərəfdaşlığı əsasında uğurla fəaliyyət göstərir. Bu model davamlı sənaye inkişafının təmin olunması üçün əsas alət kimi Qarabağda tətbiq edilir.

Regionun bərpası üçün prioritetli istiqamətlərdə biri də yaşıl enerjidir. Qarabağ bərpa olunan enerji resursları ilə zəngindir. Böyük su elektrik stansiyalarının bərpasına ehtiyac var və yeni stansiyalar üçün imkanlar var. Rayonda ildə təxminən 2,5 milyard kubmetr su hasil edilir. Tədqiq olunan ərazilərdə külək enerjisinin potensialı 300-500 meqavat arasında qiymətləndirilir. Üfüqi səthin kvadrat metrinə düşən günəş radiasiyası isə ildə 1600 ilə 1700 kilovat/saat arasındadır. Qarabağ əhalisinin keyfiyyətli enerjiyə olan tələbatını ödəmək üçün hazırda genişmiqyaslı tikinti işləri aparılır. Prosesin həyata keçirilməsində Ağıllı Şəbəkə Konsepsiyasından geniş istifadə olunacaq. Bəzi ərazilərdə artıq bu konsepsiyaya uyğun işlər aparılır, məsələn, Suqovuşanda izolyasiyalı kabellərdən istifadə olunmaqla enerji xəttləri çəkilmişdir ki, bunların vasitəsilə enerji itkilərini minimal səviyyəyə endirmək mümkündür. Ölkə rəhbərliyinin Qarabağda yaşıl enerji sahəsinin yaradılması qaydalarına uyğun olaraq, Suqovuşanda iki SES-də bərpa işləri aparılır. Yenidənqurma işlərinin çərçivəsində işğaldan azad olunmuş ərazilərdə hazırda doqquz yarımstansiyanın tikintisi gedir, bəzi yarımstansiyalar artıq hazırdır, məsələn “Şuşa” və “Şükürbəyli” yarımstansiyaları. Regionda günəş elektrik

stansiyalarının inşası da nəzərdə tutulur. Bu məqsədlə Qarabağ regionunda səkkiz ərazi planlaşdırılmışdır. İlk GES-lər Laçında və Kəlbəcərdə inşa olunacaq. Yaşıl enerji layihəsinin həyata keçirilməsi nəticəsində Qarabağ əhalisinin alternativ enerjiyə olan tələbatı təmin olunacaq.

İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə çoxsaylı dağ çaylarının mövcudluğu hidroelektrik stansiyaların tikintisinə imkan verir. Mütəxəssislərin fikrincə, Azərbaycanda hidroenerji resurslarının 25%-i məhz Qarabağda yerləşir ki, bu da SES-lərin inkişaf etdirilməsi üçün vacibdir. İşğal zamanı vəhşi erməni quldurları tərəfindən 30 SES dağıdılmışdır ki, onların bərpası da Qarabağın inkişaf planında öz yerini tutmuşdur.

Azərbaycanın qonşu ölkələri Türkiyə, Rusiya, İran və Gürcüstanla birləşdirən mövcud yüksək gərginlikli elektrik xətləri şəbəkəsi ilə yaşıl enerjinin ixracını və daxili bazarlarını inkişaf etdirmək potensialı böyükdür. Regionun coğrafi mövqeyi və tranzit potensialı beynəlxalq nəqliyyat və logistika mərkəzinin yaradılması üçün imkanlar yaradır.

Qarabağ ərazisinin inkişafı istiqamətində mühüm rol oynayan sahələrdən biri də bank sektorudur. Bank sektorunun iqtisadi fəallığın stimullaşdırılmasında, rəqabətli biznes mühitinin yaradılmasında və Qarabağın potensialının gerçəkləşdirilməsi məqsədilə lazım olan maliyyə rıçaqlarının yaradılmasında əsas rolu var. Bunun üç əsas komponenti var: birbaşa maliyyələşdirmə, investisiyaların cəlb olunması və dövlətlə sahibkarlar arasında qarşılıqlı əlaqələrin asanlaşdırılması.

Birincisi, kiçik və orta biznesi, eləcə də irimiqyaslı inkişaf layihələrini maliyyələşdirməklə bu sektor Qarabağda birbaşa rola malikdir, çünki region daha geniş milli iqtisadiyyatla iqtisadi reinteqrasiyaya doğru gedir.

İkincisi, sektor Qarabağın bərpası və reinteqrasiyası üçün investisiya imkanlarını təşviq etmək, regional və qlobal investorları iştiraka cəlb etmək üçün unikal mövqedədir.

Üçüncüsü, sektor sahibkarlığa dövlət dəstəyinin asanlaşdırılması, dövlət və özəl tərəfdaşlıq proqramlarının gücləndirilməsi sahəsində dərin təcrübəyə malikdir.

Bu, azad edilmiş ərazilərin balanslaşdırılmış bərpası və iqtisadi artımı üçün həyati əhəmiyyət kəsb edəcək.

Regional inkişaf adətən sosial-iqtisadi mənada başa düşülən inkişaf ilə ölkənin müəyyən sahələrini inkişaf etdirmək söylərini əks edir. Beləliklə, regional inkişaf təkcə müəyyən bir sahədə gəlirlər, iş yerlərinin sayı və demoqrafik meyllərlə ölçülmür, həm də diqqət mərkəzində olan regionda innovasiya və yaradıcılıq kimi daha ümumi dinamikaya işarə edə bilər.

Hər bir rayonun sosial-iqtisadi inkişafı ilk növbədə onun təbii ehtiyatlarından, müxtəlif iqtisadi şəraitdən və istehsal imkanlarından asılıdır. Resursların regionlar üzrə qeyri-bərabər bölgüsü regionlar arasında əlaqələrin qurulmasında əsas amillərdən biridir.

Bunun üçün sənaye və istehsal qüvvələrini regionlarda səmərəli yerləşdirmək, istehsalın ərazi təmərküzləşməsini və onun ixtisaslaşma səviyyəsini təmin etmək lazımdır. Əmək ehtiyatlarından səmərəli istifadə rayonda istehsalın səmərəli təşkilinin mühüm məsələlərindən biridir.

İqtisadi islahatlar bazar mexanizmlərinə əsaslanan sahibkarlığın genişləndirilməsinə, yerli və xarici investisiyaların cəlb edilməsinə, müasir texnologiyaların və rəqabətqabiliyyətli müəssisələrin cəlb edilməsinə, mütərəqqi idarəetmə üsulları vasitəsilə ölkədə sabit iqtisadi artıma nail olunmasına yönəlib.

Həmçinin ölkə tarixində yeni iqtisadi eraya səbəb olan Əsrin müqaviləsinin həyata keçirilməsi xarici investisiyaların cəlb edilməsinə güclü təkan vermişdir. Strateji əhəmiyyətli enerji resursları strategiyasının uğurla həyata keçirilməsi nəticəsində neft-qaz gəlirlərinin artımını qeyri-neft sektorlarına yönəltməklə tarazlaşdırılmış iqtisadi inkişafa nail olmaq ölkəmiz üçün müasir zamanın ən zəruri vəzifələrindən birinə çevrilmişdir. Bu baxımdan regional inkişafın sürətləndirilməsi ölkənin iqtisadi siyasətinin əsas məqsədlərindən biri kimi müəyyən edilmişdir.

Respublikada bölgələrin inkişafı dövlətin həyata keçirdiyi sosial-iqtisadi tərəqqi planının və yanaşmasının özəyini ehtiva etməkdədir. Rayonun inkişafı istiqamətində göstərilən söylər uzun illər özünəməxsus töhfə verib. Görülən işlər dəfələrlə bütün neqativ halları azaldıb, bir çox sahələrdə keyfiyyəti yüksəltdi.

Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasının diqqət mərkəzində olan ərazi inkişaf proqramları regional ticarətin və sahibkarlığın daha da gücləndirilməsinə xidmət edir. İnfrastruktur layihələrinin icrası vətəndaşların rifahını əks etdirən keyfiyyət göstəricisini xeyli yaxşılaşdırıb, ixraca əsaslanan və rəqabətqabiliyyətli məhsullar istehsal edən yeni müəssisə və obyektlərin yaranmasına təkan verib.

İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə inkişaf istiqamətlərindən biri də mədəni irsimizin bərpa olunması və inkişafıdır. Rəsmi məlumatlara görə, burada yüzlərlə tarix və mədəniyyət abidəsi, kitabxanalar, mədəniyyət qovşaqları, incəsənət mərkəzləri, yüz mindən çox eksponatları olan 22 muzey, rəsm mərkəzləri, milli teatrlar, klublar, konsert zalları, o cümlədən onlarla 1991-2020-ci illərdə minlərlə yaşayış binası və binası zədələnmiş və ya dağılmışdır. İşğal altında olan rayonların bütün infrastrukturunu faktiki olaraq yer üzündən silinib. Uçurdulan məkanların ümumi dəyəri on milyardlarla dollarla qiymətləndirilir. Hazırda işğaldan azad edilmiş rayonlara dəymiş ziyan və dağıntıların ətraflı hesablanmasına başlanılıb.

Mədəni irsimizin inkişafı prosesinə Şuşanın Azərbaycanın mədəni paytaxtı, İslam dünyasının mədəni paytaxtı elan olunması ilə başladı. Və son zamanlarda Şuşa şəhərinin tanıtımı və mədəni brendinin yaradılması sahəsində görülən işlər təqdирə layiqdir. Şuşada xarici ölkələrin nümayəndələrinin iştirakı ilə Xarıbülbül festivalının keçirilməsi Qarabağımızın mədəni inkişafı üçün çox zəruri bir tədbirdi. Şuşada həm də kulinariya festivalı keçirilmiş, bu tədbirə də xarici qonaqlar dəvət olunmuşdur. Ümumiyyətlə, ərazi brendinin yaradılması üçün müxtəlif tədbirlərin keçirilməsi, loqo və simvolların hazırlanması çox vacibdir.

Artıq Azərbaycan hökuməti işğaldan azad olunmuş torpaqların bərpası üçün “Böyük Qayıdış” planına start verib. Dağıdılmış rayon və şəhərlərin rekonstruksiyası üçün dövlət büdcəsindən 1,3 milyard dollar vəsait ayrılıb. Artıq Qarabağda yol infrastrukturunu (məsələn, Füzulidə) inşa olunur, Füzulidə beynəlxalq hava limanı istifadəyə verilib, Zəngilanda yeni aeroportun tikintisinin təməli artıq qoyulub. Digər tərəfdən isə, müxtəlif mədəni tədbirlər keçirilir, bu tədbirlərə həm xarici ölkələrin nümayəndələri, həm də yerli sakinlər cəlb olunur, məsələn, ikinci

Xarıbülbül festivalı. Bu tədbirlərin əsas məqsədi Qarabağımızı bütün dünyaya təbliğ etməkdir.

Ölkənin hakimiyyət orqanları müharibədən zərər çəkmiş bölgənin bərpaı üçün yüksək sərmayələrə ümid edirlər. Hökumət regionun yenidən qurulmasına birbaşa xarici sərmayələri cəlb etmək üçün hüquqi prosedurları sadələşdirməyə, qanunvericiliyə dəyişiklik etməyə və sifarişli tikinti materiallarının baza qiymətlərini yeniləməyə çalışır. Tikinti tenderlərində baza qiymətinin podratçı təşkilat tərəfindən təklif olunduğu Türkiyə modelinin tətbiq ediləcəyi bildirilir.

Bəzi xarici ölkələr Qarabağın bərpasına iştirak etmək üçün müraciət ediblər. Məsələn, qardaş ölkə Türkiyəni təmsil edən firmalar Füzuli-Şuşa avtomobil trasının inşasında iştirak edirlər. Azərbaycan İnnovasiyalar Agentliyi Türkiyənin aparıcı texnoparkı GOSB ilə Qarabağ bölgəsində birgə yüksək texnologiyalar parkının yaradılmasına dair anlaşma memorandumu imzalayıb. KİV-in məlumatına görə, Yaponiya, İsrail və İranı təmsil edən müəssisələr də inkişaf projələrinə sərmayə qoymağa hazırdır. Azərbaycanın Energetika Nazirliyi bu yaxınlarda BMT, Aİ, BMT İnkişaf Proqramı, ABŞ Beynəlxalq İnkişaf Agentliyi, Almaniya Beynəlxalq Əməkdaşlıq Cəmiyyəti, Dünya Bankı, Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyasının nümayəndələri ilə Qarabağ regionunda yaşıl enerji zonasının yaradılmasını müzakirə edib (<https://www.stat.gov.az/source/construction/az/5.1.xls>).

İşğaldan azad olunmuş Azərbaycan torpaqlarının bərpaı ilə bağlı çoxdan gözlənilən layihələr bu gün ölkənin növbəti illərdə sosial-iqtisadi inkişafının əsas diqqət mərkəzindədir. Təbii ki, bunlar kifayət qədər bahalı proqramlardır ki, tək cə dövlətdən deyil, həm də özəl biznesdən milyardlarla dollar inyeksiyası tələb olunur. Ancaq unutmayaq ki, hər bir investisiya öz nəticəsini verməli və gəlirli olmalıdır. Qarabağ layihələri bizim üçün mənəvi baxımdan nə qədər əziz olsa da, bu məsələdə istisna deyil. Tək cə yerli deyil, həm də beynəlxalq ekspertlər əmin edirlər ki, Qarabağda icra olunması nəzərdə tutulan irimiqyaslı infrastruktur layihələri artıq 2021-ci ildə Azərbaycan iqtisadiyyatının yüksəlişini təmin edən amillərdən birinə çevriləcək.

2021-ci ilin dövlət büdcəsindən bir xeyli vəsait (2,2 milyard manat, və ya ÜDM-in 2,9%) Qarabağda bərpa layihələrinin yerinə yetirilməsi üçün nəzərdə tutulub. Habelə, xərclərin artmasına və pandemiya ilə bağlı qeyri-müəyyənliyin davam etməsinə baxmayaraq, bu yaxınlarda beynəlxalq reyting agentliyi S&P Global Ratings Azərbaycanın reytingini BB+ səviyyəsində təsdiq etməklə yanaşı, reytingin proqnozunu mənfidən stabilə dəyişib. Bu müsbət dönüş məhz uzun illər ölkənin iqtisadi inkişafı üçün əsas risk hesab edilən Qarabağ münaqişəsinin həlli sayəsində baş verdi. İndi Azərbaycan işğaldan azad edilmiş əraziləri bütün iqtisadi potensialı ilə öz balansına qaytardığı üçün risk məsələsi həmişəlik öz həllini tapıb. Deməli, Qarabağda həyata keçirilən yeni layihələr sayəsində Azərbaycanda iqtisadi inkişaf o qədər artmalıdır ki, 2020-ci ildə ÜDM-in kəskin azalmasından sonra bu ildən 2,1% artım gözlənilir, sonra isə göstərici sabitləşməlidir.

Məsələ burasındadır ki, rayonda ilkin infrastruktur bərpa olunan kimi çox yaxşı geri qayıtma potensialı olan layihələrin - kənd təsərrüfatı, turizm, mədəniyyət, tikinti materiallarının istehsalı və üstəlik yükdaşıma sahələrinin həyata keçirilməsinə başlanılacaq. Maliyyə iqtisadiyyatına emissiyalar pandemiya səbəbindən donmuş iqtisadi fəaliyyəti tədricən işə salacaq və ixrac edilə bilən məhsulların həcmi artırılacaqdır. Üstəlik, önəmlisi odur ki, bütün bu layihələr, təbii ki, qeyri-neft sektoruna aiddir, ona görə də bu il nəzəri olaraq, biz onun həm dövlət büdcəsinin gəlir hissəsində, həm də ÜDM-də payının əhəmiyyətli dərəcədə artmasının şahidi olmalıyıq. Baş nazir Əli Əsədovun qeyd etdiyi kimi, cari il üçün hökumətin prioritetləri Qarabağ bölgəsində turizm marşrutlarının inkişafı, aqrar sahədə layihələr, müasir suvarma sistemlərinin quraşdırılması; su elektrik stansiyalarının tikintisi imkanlarının öyrənilməsidir.

Xatırladaq ki, bir müddət əvvəl İnnovasiyalar Agentliyi Türkiyənin ən böyük sənaye bölgələrindən birində yerləşən və 130 texnologiya şirkətinə dəstək verən GOSB texnoparkı ilə memorandum imzalayaraq bu yolda ilk addımı atıb. Memorandum Qarabağda Yüksək Texnologiyalar Parkının yaradılmasını nəzərdə tutur.

Bundan əlavə, sonrakı illərdə hərbi münaqişələr yaşayan ölkələr beynəlxalq və xarici maliyyə təşkilatlarından kreditlər verməyə kifayət qədər hazırdırlar. Yenidənqurma proqramında iştirak üçün müraciət edən Macarıstan şirkətlərinə dəstək verən və onlara yüz milyon ABŞ dolları civarında kredit təqdim edən Macarıstanın EximBank-ı bariz nümunədir. Bundan başqa, Macarıstan minalardan təmizləmə işləri üçün 25 min avro qrant da təklif edib. Böyük Britaniya da analoji yardım göstərməyə hazırdır. Türkiyə, Rusiya, İran və digər dost ölkələr Qarabağdakı layihələrdə iştirak etməyə hazır olduqlarını bildiriblər.

Bir sözlə, Qarabağ müharibəsində qələbənin qeyd olunmasından az vaxt keçməsinə baxmayaraq, Azərbaycanda işğaldan azad olunmuş ərazilərlə bağlı Strateji Fəaliyyət Planı hazırlanır və artıq biznes təklifləri də daxil olur. Vahid konsepsiya hazırlandıqdan və prioritet layihələrin konkret siyahısı müəyyən edildikdən sonra investisiya təşəbbüslərinin əhatə dairəsi genişləndiriləcək.

Artıq bugün Qarabağda öz miqyasına görə möhtəşəm quruculuq işləri aparılır, bu işlər planlı şəkildə, mərhələlərlə həyata keçirilir. Prezident İlham Əliyevin 7 iyul 2021-ci il tarixli sərəncamı ilə iqtisadi zonalara dair yeni bölmə təsdiq edilib. Azərbaycanın iqtisadi zonalarının yeni bölünməsinə qədər Azərbaycanda hələ 10 iqtisadi zona mövcud idi. Yeni bölmə ilə iqtisadi zonaların sayı 14-ə yüksəlmişdir: Təbii ki, bu qərar Qarabağ bölgəsinin inkişafının sürətləndirilməsinə xidmət edəcək. Ona görə də Qarabağ İqtisadi Zonası yaradılmışdır. Məsələ ondadır ki, iqtisadiyyatda regional və sektoral dəyişikliklər, o cümlədən mənfəət və Qarabağın iqtisadi dövriyyəyə açılması ilə ölkə iqtisadiyyatı üç dəfədən çox artıb. Regional kommunikasiyanın inkişafı, o cümlədən Zəngəzur dəhlizinin perspektivləri daxildir.

O, Şərqi Zəngəzur İqtisadi Zonasının yaradılmasının həm də tarixi ədalətin bərpası olduğunu vurğulayıb. Sərəncamda o da bildirilir ki, Zəngəzur yaylasının şərq hissəsi Ləngçin və Kəlbəcərdən Naxçıvan, Zəngilan, Qubadili, Cəbrayıl, Laçın və Kəlbəcər rayonlarına qədər geniş ərazini əhatə edən Zəngəzur yaylası ilə əhatə olunub.

Üstəlik, sərəncamda Qarabağa vahid yanaşma var - onun dağlıq və düz hissələri birlikdə götürülüb. Sərəncamda qədim Qarabağ bölgəsinin, o cümlədən

Ağdam, Şuşa, Füzuli, Tərtər və Xocavənd rayonlarının bərpasını və sürətli inkişafını təmin edəcək yeni Qarabağ iqtisadi zonasının yaradılmasının vacibliyi vurğulanır.

Bundan əlavə, o, Gəncə-Qazaxıstan və Aran iqtisadi zonalarına dəyişiklikləri təcili ehtiyac kimi qiymətləndirilib

Diqqətlə baxsaq görürük ki, bu sərəncam işğaldan azad edilmiş torpaqların yenidən ölkəmizin iqtisadiyyatına daxil olmasını tələb edir ki, digər iqtisadi zonalarda da planın effektivliyini artırmaq mümkün olsun.

İqtisadi zona daxili iqtisadi xüsusiyyətləri olan bir bölgədir. Yeni reallıq iqtisadi zonaya yeni yanaşmanı sübut edir. Azərbaycanda iqtisadi zonaların yeni bölgüsü Qarabağın bərpası və inkişafı istiqamətində həyata keçirilən tədbirlərin səmərəliliyini artıracaq. Bu da ölkədə iqtisadi idarəetmənin və institusional islahatların çevikliyini təmin edəcək. Həmçinin iqtisadi zonaların planlaşdırılmasının səmərəliliyi artacaq. Regionların sosial-iqtisadi inkişaf proqramı, o cümlədən Qarabağın inkişaf strategiyası iqtisadi zonaların yeni bölgüsünə uyğunlaşacaq.

Yenilənmiş yanaşma ölkədə səmərəli investisiya siyasətinin həyata keçirilməsinə, idarəetmənin çevikliyinin artırılmasına, eləcə də qeyri-neft sənayesinin inkişafı üçün yeni imkanlara əsaslanır. Şəhər və ya kənd özünüidarəsi üçün şəraitin yaradılmasını nəzərdə tutan ölkənin inzibati-ərazi bölgüsündən fərqli olaraq, iqtisadi rayonlaşdırma daha geniş mənə kəsb edir. Çünki, bu zaman ərazilər relyef, təbii resurs potensialının iqtisadi qiymətləndirilməsi, insan resursları nəzərə alınmaqla birləşdirilir. İqtisadi rayonlar bir-birindən keçmişdə formalaşma şəraiti və xüsusiyyətlərinə və gələcək inkişafın strateji istiqamətlərinə görə fərqlənir. Yeni sistemin mahiyyəti Azərbaycanın Qarabağda vətən müharibəsində qələbəsi ilə bağlıdır və düzəlişlər təkcə işğaldan azad edilmiş ərazilərə aid deyil.

Maraqlıdır ki, dövlət başçısının fərmanı ilə ölkənin əsas şəhəri ayrıca konstitusiyaya ilə təsbit olunmuş ərazi-təsərrüfat subyekti kimi seçilib. Şuşa, Ağdam, Bərdə, Xocavənd, Ağcabədi, Füzuli, Xocalı, Tərtər rayonlarını və Xankəndi şəhərini birləşdirən ölkənin ən böyük Qarabağ iqtisadi rayonunun yaradılması da xüsusi diqqətə layiqdir. Buraya iqtisadi potensialı yüksək olan sahələr daxil idi. İşğaldan

azad olunmuş beş rayon - Cəbrayıl, Kəlbəcər, Qubadlı, Laçın və Zəngilan daxildir. Onlar tarixən Zəngəzur yaylasının Zəngəzur silsiləsi ilə əhatə olunmuş və Laçın və Kəlbəcərdən Naxçıvana qədər geniş ərazini əhatə edən şərq hissəsini təşkil edirlər. Burada kənd təsərrüfatının, əsasən onun aran ərazilərində heyvandarlığın inkişaf perspektivini nəzərə alsaq, ərazi bizim üçün böyük tarixi, siyasi və iqtisadi əhəmiyyət kəsb edir.

Keçmişdə iqtisadi rayonlar bəzən formal xarakter daşıyır və relyef xüsusiyyətlərinə görə seçilirdi. Belə olan halda Qarabağ və Şərqi Zəngəzur ərazi-iqtisadi birləşmələri timsalında strateji nəqliyyat layihələri və regional logistika xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Tutaq ki, Yardımlıdan bir yol ilə Masallıya, oradan da Cəlilabad, Astara, Lənkəran və digər rayonlara getmək olar. Bu gün ölkə regionlarının kompleks iqtisadi inkişafı üçün hərtərəfli nəqliyyat şəbəkəsi yaradılır. Bu baxımdan Qarabağ və Şərqi Zəngəzur bölgələrində dəmir yollarının və müasir hava limanının tikintisi böyük əhəmiyyət kəsb edir, çünki bütün bunlar intensiv tərəqqi üçün stimuldur.

Yeni iqtisadi reallıqda logistika xüsusi yer tutacaq və regionda yollar yalnız Azərbaycanın paytaxtı Bakı ilə birləşdiriləcək. Səbəb odur ki, bu gün Naxçıvan Muxtar Respublikasından, Şərqi Zəngəzur və Qarabağ bölgələrindən birbaşa xarici bazarlara çıxan və yerli istehsalçıların ekoloji məhsulları ilə ticarət edən birbaşa nəqliyyatın olması çox vacibdir. Artıq İsrail, Körfəz ölkələri və bəzi Avropa ölkələri ölkəmizdən yüksək keyfiyyətli ət, xüsusilə də quzu əti idxalında maraqlıdırlar. Qarabağ ərazisində nəqliyyat qovşaqlarının yaradılması bölgənin tez zamanda inkişafına təkan verə bilər.

İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə turizmin inkişafının da böyük potensialı mövcuddur. Kəlbəcər, Laçın, Şuşa, Füzuli, Cəbrayıl, Zəngilanda turizmin inkişafı üçün böyük potensial mövcuddur. Bu səbəbdən Qarabağın bərpasında turizm sahəsi xüsusi rol oynaya bilər. Müxtəlif beynəlxalq və regional tədbirlərin keçirilməsi, ərazi brendinin yaradılması, turizm sahibkarlığının motivləşdirilməsi lazımdır.

Turizmin inkişafı zamanı rayonların təbii resursları da nəzərə alınmalıdır, məsələn, Kəlbəcərdə mineral ehtiyatların zənginliyini nəzərə alaraq, müalicəvi və

rekreasiya turizmi; Füzulidə tarixi yerlərə ziyarət (Azıǵ mağarası); Laçında ekstremal və rekreasiya turizmi, Şuşada mədəni turizmi inkişaf etdirmək lazımdır. Qarabağ ərazisində aqroturizmin inkişafı üçün də xeyli potensial var, nəzərə alsaq ki, son zamanlar əhalinin yaşıl turizmə olan marağı xeyli artıb, bu istiqamətdə də müvafiq işlər getməlidir.

Beləliklə, apardığımız araşdırmanın nəticəsi kimi, işğaldan azad olunmuş ərazilərdə ticarətin inkişafının ilkin şərti kimi, ərazinin minalardan tam təmizlənməsi; müasir infrastrukturun inşası; regionda kommunikasiya qovşaqlarının və hablarının yaradılması; tarixi potensiala əsaslanaraq, kənd təsərrüfatının bərpası; müştərək bizneslərin yaradılması; yaşıl iqtisadiyyatın inkişafı, turizm brendlərinin yaradılmasını qeyd edə bilərik.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Magistr dissertasiyasında işğaldan azad olunmuş ərazilərdə əhalinin məskunlaşması məsələləri və məskunlaşma prosesinin ticari effekti tədqiq olunmuşdur. Məlumdur ki, otuz ilə yaxındır ki, Qarabağ və ətraf yeddi rayonumuz erməni aqressorlarının işğalına məruz qalmışdır. Aqressiya nəticəsində ölkəmizin ərazisinin 20%-i işğal olunmuş, yüz minlərlə insan öz doğma torpaqlarından qaçqın düşmüş, şəhər və kəndlərimiz tamamilə dağıdılmış, milli dəyərlərimiz talan edilmiş, torpaqlarımız minalanmışdır. Minlərlə soydaşlarımız vətəni qoruyarkən şəhid olmuş, yaralanmış və ya itkin düşmüşdür. Bu müddət ərzində hər azərbaycanlı üçün ən ağırlı mövzu Qarabağ həsrəti idi. Bu həsrətə 44 günlük müharibədə zəfər çalaraq rəşadətli ordumuz son qoydu. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə Qarabağa böyük qayıdış prosesi başladı. Bu proses mərhələli şəkildə həyata keçirilir, onun ilk nəticələrini biz bugün yaşayırıq. Hazırda doğma Şuşamız ölkəmizin və İslam dünyasının paytaxtı elan olunub və burada bir sıra zirvə görüşləri və beynəlxalq tədbirlər keçirilib.

Qarabağ ərazisi yüksək təbii və iqtisadi potensiala malikdir, bu potensialın realizə olunması üçün investisiyalar cəlb olunmalı, yeni müəssisələr açılmalı, xidmət sahələri, xüsusilə də turizm sahəsi inkişaf etdirməli, sahibkarlıq fəaliyyəti stimullaşdırılmalıdır. Qarabağın dirçəlişi prosesinə bir sıra xarici ölkələr sərmayə qoyub, bir çox beynəlxalq şirkətlər bərpa işlərində fəaliyyət göstərməyə təklif verib. Apardığımız tədqiqatı ümumiləşdirərək, belə nəticələr əldə olunmuşdur:

1. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə əhalinin məskunlaşması prosesi regionun sosial-iqtisadi inkişafına müsbət təsir göstərir, əhali Qarabağda əmək resurslarının əsasını təşkil edir.

2. Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin sərəncamına əsasən Şərqi Zəngəzur və Qarabağ rayonlarının iqtisadi rayonlar sırasında yer alması həm strateji, həm də iqtisadi baxımdan mühüm qərar olmaqla yanaşı, tarixi əhəmiyyətə malikdir.

3. Qarabağın iqtisadi inkişafına nail olmaq üçün regiona yerli və xarici investisiyalar cəlb olunmalı, sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün əlverişli şərait yaradılmalı, vergilər azaldılmalı, azad iqtisadi zonalar yaradılmalıdır.

4. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə kənd təsərrüfatının inkişafını rayonların işğaldan əvvəlki ixtisaslaşmasına uyğun aparmaq daha məqsədəuyğundur.

5. Regionun iqtisadi dirçəlişinin əsas istiqamətlərindən biri də infrastrukturun inkişafı, yeni obyektlərin tikilməsi, yolların inşası, hava limanları və dəmir yollarının tikilməsidir.

6. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə Yaşıl enerji zonasının yaradılması regionun enerji təminatını yaxşılaşdıracaq və ekoloji təhlükəsizliyini təmin edəcək.

7. Qarabağ regionu yüksək turizm potensialına malikdir, burada rekreasiya, müalicəvi, idman, ekstremal, mədəni, işgüzar və aqroturizmin inkişafı üçün münbit şərait var, xüsusilə ekoloji turizmin inkişafı diqqət mərkəzində olmalıdır. Məlum olduğu kimi, turizmin inkişafı multiplikativ effekt yaradır ki, bu da oxşar sahələrin— qonaqpərvərlik, ictimai iaşə, nəqliyyat, ticarət sahələrinin inkişafına səbəb olur.

8. İşğaldan azad edilmiş Qarabağın iqtisadi dirçəlişi üçün ixtisaslı insan resurslarına ehtiyac var. Regionda insan kapitalının inkişafı üçün yeni məktəblər, liseylər, peşə məktəbləri açılmalıdır. Mütəxəssislərin yetişdirilməsində müstəsna rol regionda yaradılacaq Qarabağ Universitetinə məxsus olacaq.

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət proqramı, Bakı, 14 aprel 2009.
2. Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramının icrasının birinci ilinin yekunlarına həsr olunmuş konfransda Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin çıxışı, Azərbaycan qəzeti, 12 mart 2010-cu il.
3. Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2004-2008-ci illər), Bakı, Nurlar, 2004.
4. Azərbaycan Respublikasında demografiya və əhali sakinliyinin inkişafı sahəsində Dövlət Proqramı, Bakı, 2004.
5. Qaçqınların və məcburi köçkünlərin yaşayış şəraitinin yaxşılaşdırılması və məşğullüğünün artırılması üzrə Dövlət Proqramı, Bakı, 2004.
6. Miqrasiya proseslərinin idarə olunmasında bir pəncərə prinsipinin tətbiqi haqqında Azərbaycan Respublikasının 4 mart 2009-cu il tarixli 69 sayılı Fərmanı.
7. Azərbaycan Respublikasının dövlət miqrasiya idarəetmə siyasəti konsepsiyası, 13 iyul, 2004 // Vətəndaşlıq və miqrasiya haqqında normativ-hüquqi sənədlər toplusu, Bakı Qanun, 2007.
8. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Miqrasiya Proqramı (2006-2008-ci illər) // Vətəndaşlıq və miqrasiya haqqında normativ-hüquqi sənədlər toplusu, Bakı, Qanun, 2007.
9. Abdullayev F. (2009), Müasir Azərbaycan dövlətinin miqrasiya siyasəti və beynəlxalq əməkdaşlıq, Bakı, Elm və Təhsil, 328 səh.
10. Balayev R.Ə. (2001), Urbanizasiya zonalarının ərzaq problemi, İqtisad elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı, Bakı, Qanun, 48 səh.
11. Əhmədov M.A. (2003), Qloballaşma və milli iqtisadiyyatın formalaşması, Bakı, Azər nəşr, 520 səh.

12. Əlirzayev Ə.Q. (1999), Azərbaycanın iqtisadi inkişafının konsepsiyası, Bakı, Odlar yurdu, 104 səh.
13. Əlirzayev Ə.Q. (2005), İslahatlar və sürətlənmə strategiyası şəraitində Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişaf problemləri: təcrübə, meyllər və perspektiv istiqamətlər, Bakı, Adiloğlu, 203 səh.
14. Əliyev Ə. (2007), Müasir beynəlxalq hüquqları, əhali və miqrasiya problemləri, Bakı, Elm, 488 səh.
15. Əliyev M.Ə., Həmidov H.İ. (2002), İnsan resurslarının idarə edilməsi (Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti), Bakı, Nurlan, 255 səh.
16. Əsgərov Z., Nəsirov E., İsmayılov M., Məmmədov X. (2003), Azərbaycanın dövlət və hüququnun əsasları, Bakı, Qanun, 440 səh.
17. Hacıyev Ş.H. 2011-ci ildə dövlət büdcəsi dayanıqlı inkişafın möhkəmlənməsində yeni mərhələ olacaq, // Azərbaycan qəzeti, 22 oktyabr, 2010 il.
18. İbadov S. (2008), İqtisadiyyat, Bakı, Qanun, 414 səh.
19. İbrahimov İ. (2022), Regionların və işğaldan azad edilmiş ərazilərin inkişaf istiqamətləri (monoqrafiya), Bakı, "Kooperasiya" nəşriyyatı. -240 s.
20. Keynz J.M. (2001), Məşğulluq, mənfəət və pulun ümumi nəzəriyyəsi, Bakı, Qanun, 478 səh.
21. Qaçqınların statusu haqqında 28 iyul 1951-ci il konvensiyası, İnsan hüquqları-beynəlxalq müqavilələr toplusu, Bakı, 2008.
22. Mehbalıyev S.S., İsgəndərov R.K. (2002), Əmək bazarı və əhalinin sosial müdafiəsi, Bakı, Elm, 544 səh.
23. Mehrəliyev E. Azərbaycanda əhalinin miqrasiyası və demoqrafik proses, // İqtisadiyyat və həyat jurnalı, 1991, № 5, səh.100-105.
24. Muradov R.Ş. (2000), Müasir şəraitdə Azərbaycan Respublikasında əmək bazarının formalaşması xüsusiyyətləri, Bakı, Elm, 340 səh.
25. Muradov Ş. Azərbaycanın əmək potensialının və ondan istifadənin sosial-iqtisadi strategiyası, AMEA Xəbərləri, İqtisadiyyat seriyası, Bakı, 2001, №3-4, səh.3-24.

26. Muradov Ş.M. (2003), Heydər Əliyev və Azərbaycanca demoqrafik inkişaf konsepsiyası, // Elmi-praktiki konfransın materialları, Bakı, Elm, 154 səh.
27. Muradov Ş.M. (2004), İnsan potensialı: əsas meyllər, reallıqlar, problemlər, Bakı, Elm, 660 səh.
28. Muradov Ş.M. İqtisadi qloballaşma şəraitində milli iqtisadiyyat: nəzəri təhlil, Buraxılış Bakı, 2003, №1, səh.20-39.
29. Muradov Ş.M. Müasir dünyada və Azərbaycanda gedən demoqrafik dəyişikliklər: əsas meyllər və problemlər, Müasir dövrdə Azərbaycanda demoqrafik inkişafın, məşğulluğun və işsizliyin sosial-iqtisadi problemləri, Elmi-praktiki konfransın materialları, Bakı, 2003, səh.6-13.
30. Muradov Ş.M. Müasir mərhələdə demoqrafiya və məşğulluq siyasətinin formalaşması problemləri, AMEA Xəbərləri, İqtisadiyyat seriyası, Bakı, 1997, №1-4, səh.30-45.
31. Muradov Ş.M., Baxış Ç.Ə. (2013), Azərbaycan Respublikasında etno-demoqrafik proseslər: tarixi dəyişikliklər və reallıqlar, Bakı, Qanun, 135 səh.
32. Musayev A.F., Qarayev İ.A. Sosial siyasət və iqtisadi inkişaf, // Azərbaycan vergi jurnalı, Bakı, 2013, səh.67-86.
33. Rəcəbli H. Müstəqillik dövründə respublikada demoqrafik vəziyyət, // Odlar yurdu Universitetinin elmi əsərləri, 2006, №17, 310 səh.
34. Sərdarov M. (2004), Azərbaycanda miqrasiya prosesləri, Bakı, Qanun, 178 səh.
35. Şəkərəliyev A.Ş. (2009), Dövlətin iqtisadi siyasəti: reallıqlar və perspektivlər (Monoqrafiya), Bakı, İqtisad Universiteti, 415 səh.
36. Şəkərəliyev A.Ş. (2011), Dövlətin iqtisadi siyasəti: dayanıqlı və davamlı inkişafın təntənəsi (Monoqrafiya), Bakı, İqtisad Universiteti, 542 səh.
37. Yozef E. (2004), Stiqiliz Qloballaşma və onun doğurduğu narazılıqlar, Bakı, Elm, 317 səh.

İngilis dilində

1. Alejandro P. The Economic Sociology of Immigration, 208 p.

2. Bayramov Sh, Muradov R., Hajiyeva L., Aliyev E., Efendiyev R. Modeling the assessment of the connection of migration and economic development: case of Azerbaijan. Journal of Eastern European and Central Asian Research (JEECAR), 2021, 8 (1), 110-120.

3. Decree of the President of the Republic of Azerbaijan On approval of the State program for the development of small and medium-sized businesses in the Republic of Azerbaijan, (2002-2005).

4. Douglas M., Joaquín A. Worlds in Motion: International Migration at the End of the Millennium, 198 p

5. Patricia H. Introducing Forced Migration, 189 p.

6. Rogers A., Willeken F. Migration and Settlement, 2012.

7. Robert G. (2011), Borderless Economics, 263 p.

8. Stephen C. (2014), The Age of Migration: International Population Movements in the Modern World, 148 p.

Rus dilində

1. Взлеты и падения государств, Москва 2018, Rus dilinə tərcümə variantı.

2. Абидов М.Х. (2008), Демографическое развитие трудоизбыточных регионов Южного федерального округа, Махачкала, ООО «ИД Наука плюс», 178 стр.

3. Алешковский И.А. (2006), Детерминанты внутренней миграции населения: Анализ отечественных и зарубежных исследований, / Ред. В.А. Ионцев. М., МАКС Пресс, 76 стр.

4. Атмачев А.Л. Государственное регулирование международной трудовой миграции и специфические проблемы России, // Экономика и управление: вопросы теории и практики. Новороссийск, 2005, № 1, стр.29-31.

5. Ахиезер А.С. Диалектика урбанизации и миграции в России // Общественные науки и современность, 2000, № 1, 201 стр.

6. Ахиезер А.С. Миграция в российской истории, // Власть. М., 2006, № 5, стр.20-24.

7. Балашова Т.Н. О некоторых проблемах совершенствования правового регулирования миграционных процессов в Российской Федерации // Вестник Елецкого гос. ун-та им. И.А.Бунина. Елец, 2005, Вып. 10 Сер. Право, стр.252-255.

8. Бердяев Н.А. (1993). О назначении человека, М., 206 стр.

9. Болдырев С.И. Квоты - запланированные заботы, // ВП. Миграция. 2008, №15, 178 стр.

10. Боярский Ф.Я. Валентей Д.И., Волков А.Г. и др. (2017), Курс демографии: Учебное пособие для вузов, М., Статистика, 178 стр.

11. Бритвина И.Б. Факторы, детерминирующие процесс адаптации вынужденных мигрантов из стран ближнего зарубежья, // Известия Челябинского научного центра. Челябинск, 2005, Вып. 2. стр.124-128.

12. Бровчак С.В. Миграционные процессы в Российской Федерации // Региональная экономика: теория и практика, М., 2005, № 12, стр.57-62.

İnternet resursları

1. Azərbaycanın enerji balansı 2007-2019-cu illər.
https://www.stat.gov.az/source/balance_fuel/az/002_47-49.xls

2. Baghirov O. Leading advisor, Center of Analysis of International Relations With New Economic Regions, Karabakh Set To Become Economic Driver Of Caucasus - OpEd <https://www.eurasiareview.com/28092021-with-new-economic-regions-karabakh-set-to-become-economic-driver-of-caucasus-oped>).

3. Bakı şəhərinin statistik göstəriciləri, 2019, Statistik məcmuə, 216 səh.

4. Dövlət Statistika Komitəsi, Ölkənin inzibati ərazi vahidləri üzrə əhalinin sayı, https://www.stat.gov.az/source/demography/az/001_18.xls

5. Mehmanxanaların birdəfəlik tutumuna dair statistika.
https://www.stat.gov.az/source/tourism/az/005_1.xls

6. Ölkənin əraziləri üzrə səhiyyə göstəriciləri.
https://www.stat.gov.az/source/healthcare/az/001_5_2.xls

7. Regionlarda məhsul buraxılışının həcmi.
https://www.stat.gov.az/source/system_nat_accounts/az/034.xls

8. Yaşayış evlərinin istifadəyə verilməsi üzrə statistika.
<https://www.stat.gov.az/source/construction/az/5.1.xls>
9. Беларусь и страны мира, 2020.
https://www.belstat.gov.by/ofitsialnaya/statistika/publications/izdania/public_compilation/index_18737/
10. <https://data.worldbank.org/indicator/SP.POP.TOTL>

ƏLAVƏLƏR

Əlavə 1.

Cədvəl 1: İnsan kapitalı indeksi 2019

Ölkə	Cəm indeks		0 - 14 yaş qrupu		15 - 24 yaş qrupu		25 - 54 yaş qrupu		55 - 64 yaş qrupu		65 və yuxarı yaş qrupu	
	Hesab	Sıra	Hesab	Sıra	Hesab	Sıra	Hesab	Sıra	Hesab	Sıra	Hesab	Sıra
Finlandiya	85.86	1	98.17	1	85.35	1	81.24	1	83.90	7	72.95	9
Norveç	84.64	2	94.69	11	84.72	2	80.11	4	85.34	3	74.53	2
İsveçrə	84.61	3	95.76	7	83.34	4	80.51	2	83.54	8	73.28	7
Yaponiya	83.44	4	95.78	6	77.26	19	79.13	5	85.72	1	75.61	1
İsveç	83.29	5	93.25	14	81.03	9	80.17	3	84.58	4	70.43	16
Hollandiya	82.18	8	92.81	17	83.70	3	77.58	10	81.06	13	69.59	18
Kanada	81.95	9	93.46	13	77.74	16	77.61	9	84.22	5	73.05	8
Belçika	81.59	10	95.29	8	78.25	13	77.55	11	78.33	27	68.32	23
Almaniya	81.55	11	89.56	38	79.78	10	78.39	7	83.31	9	73.54	6
Avstriya	81.52	12	92.29	20	82.41	6	76.75	15	79.06	23	72.00	12
Sinqapur	80.94	13	95.81	5	76.12	25	78.70	6	75.17	39	60.59	52
İrlandiya	80.79	14	95.87	4	75.84	29	76.32	16	78.16	28	67.77	26
Estoniya	80.63	15	95.09	10	77.35	18	74.02	24	82.98	10	71.77	13
Sloveniya	80.33	16	92.90	16	79.13	12	75.30	20	77.04	32	71.39	14
Fransa	80.32	17	93.07	15	76.00	26	77.32	12	77.59	30	66.32	31
Avstraliya	80.08	18	91.36	24	82.56	5	74.33	22	80.85	15	67.27	27
Birləşmiş Krallıq	80.04	19	91.91	21	76.64	22	76.78	14	79.07	22	66.43	30
İslandiya	79.74	20	93.85	12	79.63	11	75.78	18	74.62	40	60.30	54
Azərbaycan	70.72	54	83.18	68	61.65	87	66.66	48	78.85	24	60.93	50
Malti	49.37	126	61.66	124	49.89	121	44.83	125	44.98	123	36.57	115

Mənbə: The Human Capital Report 2019, məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1: İnsan kapitalı indeksi 2019.....	77
Cədvəl 2: Qarabağ iqtisadi rayonu.....	34
Cədvəl 3: Qarabağ iqtisadi rayonunun 2030-2050-ci illərdə maliyyə potensialının artım dinamikasının empirik proqnozu (mlrd. ABŞ dolları).....	35
Cədvəl 4: Qarabağ iqtisadi rayonunun işğaldan azad olunmuş ərazilərinin 2021-ci il üzrə gəlir və xərcləri (min manat).....	36
Cədvəl 5: Qaçqınların və Məcburi Köçkünlərin Yerləşmə Vəziyyəti.....	39
Cədvəl 6: Əmək ehtiyatları.....	45
Cədvəl 7: 2015-2020-ci illər üçün region üzrə əmək bazarı göstəriciləri.....	46
Cədvəl 8: Qarabağ iqtisadi rayonunda demoqrafik göstəricilər.....	47
Cədvəl 9: 2020-ci ilə Azərbaycan Respublikasının Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonları üzrə əhalinin orta illik sayı (min nəfər)	48
Cədvəl 10: Rayon əhalisinin yaş göstəriciləri.....	51
Cədvəl 11: İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə işğaldan əvvəl ixtisaslaşma istiqamətləri.....	56

Şəkillərin siyahısı

Şəkil 1: Qarabağda inzibati rayonlar üzrə qeydiyyatda olan əhalinin sayı (min nəfər).....	41
Şəkil 2: Qarabağ iqtisadi rayonunda qeydiyyatda olan gənclərin sayı (14-29 yaş, min nəfər).....	41

Qrafiklərin siyahısı

Qrafik 1: Qarabağ iqtisadi rayonunda məşğul əhalinin sayı, min nəfər.....	49
Qrafik 2: Qarabağ iqtisadi rayonunda əhalinin işsizlik səviyyəsi, %-lə.....	50
Qrafik 3: Qarabağ iqtisadi rayonunda yeni açılmış iş yerləri.....	50

Diaqramların siyahısı

Diaqram 1: Məcburi köçkünlərin Qarabağa qayıtması ilə bağlı fikirləri.....	43
Diaqram 2: Respondentlərin iqtisadi rayonda yaradılmasını zəruri hesab etdikləri sahələr.....	52
Diaqram 3: Respondentlərin iqtisadi rayonda inkişaf etdirilməsi zəruri hesab etdikləri.....	52